

EFTER FOLKEDRABET

En empirisk undersøgelse af erindringspolitik i Cambodja og dets
effekt på landets erindringsfællesskab.

RIKKE JESSEN

SPECIALE I HISTORIE, JANUAR 2021

ROSKILDE UNIVERSITET CENTER

VEJLEDER: STEFAN GAARSMAND

JACOBSEN

ELEVNUMMER: 60069

Omfang: 142.738

Indholdsfortegnelse

Resumé	1
Forord	2
Begrebsoversigt:	2
1. Indledning.....	4
1.1. Problemfelt	4
1.2. Problemformulering	5
1.3. Historisk baggrund	6
1.3.1. Folkedrabet 1975-1979: optakt og Khmer Rouge	6
1.3.2. The Killing Fields.....	8
1.4. Eftertid.....	10
1.4.1. The Killing Fields museer	10
1.4.2. United Nations Transitional Authority in Cambodia (UNTAC)	11
1.4.3. The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (ECCC)	13
2. Historiografi	14
2.2. Forsoningsforskning i Cambodja.....	17
2.3. Arkivarbejde og dokumentation	20
2.3.1. Kontroverser angående Ben Kiernan og DCCAM	21
2.4. Argumentation for valg af teori og specialets placering i forskningsfeltet.....	22
3. Specialets teoretiske rammer	23
3.1. Historiebevidsthed og identitetsarbejde.....	23
3.2. Erindringsfællesskaber og erindringspolitik.....	24
3.2.1. Erindringssteder.....	26
3.2.2. Forsoning og forløsning.....	26
3.3. Transitional justice	28
3.4. Sammenfatning af teoriernes komplementære forhold.....	30
4. Empiri valg og overvejelser.....	30
4.2. Præsentation af empiri	31
4.2.1. Arkiver.....	31
4.2.2. Memoirers.....	32
5. Analyse	34
5.1. Analysestrategi	34

5.2.	Analyse del 1: Erindringspolitik i Cambodja	35
5.3.	Analyse del 2: Politisk arbejde i Cambodja med folkedrabet.....	37
5.3.1.	Retfærdighed og forløsning gennem erindring	40
5.1.	Analysedel 3: Historiens rolle i et posttraumatisk samfund	43
5.1.1.	Kulturarv og tilgængelighed.....	43
5.1.2.	Biografisk historie	47
6.	Konklusion	49
6.1.	Fremtidens Cambodja.....	51
7.	Litteratur- og kildeoversigt.....	53
7.1.	Litteratur.....	53
7.2.	Kildemateriale	55
7.3.	Artikler og hjemmesider.....	56

Resumé

On the 17th of April in 1975 the Khmer Rouge seized the capital of Cambodia, Phnom Penh, and forced over two million people to flee to the countryside. On this day the Khmer Rouge put in the final piece that would establish a new order in Cambodia, under the leadership of Pol Pot and the *Democratic Kampuchea*. During its almost four-year-long tenure, nearly two million people died as the result of forced labour, mass starvation, deicide, murder, and internment camps. When the regime fell to Vietnamese forces in January 1979, its leaders went into hiding, and millions of Cambodians returned to their daily lives without any sort of resolution or justice for the grievances that the Khmer Rouge had committed.

Finally, in 1997 *The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia* were established, and in 2007 the first out of nine court proceedings against former Khmer Rouge members began. This thesis seeks to examine how Cambodia's government's *History and Memory Politics* have affected the country's *Collective Memory* about the genocide, and which role the international society played in the formation of this collective memory.

This thesis draws on theories about *Memory Collective*, *Memory Places*, and *Historical Consciousness and Identity*. As well as the theories on *Transitional Justice* and *Reconciliation*. The first part of the thesis analysis focuses on *History and Memory Politics* in Cambodia, both national and international. The second part focuses on *Memory and Justice* projects and their effect on the country's *Memory Collective*. The final part of the analysis focuses on the role of history in a post-traumatic society, as well as availability and memoirs. In order to best examine these subjects, I have used archives, memoirs, articles, as well as prior-made research from noted researchers within the field.

This thesis concludes that *the History and Memory Politics* led by the Cambodian government society may have had an adverse effect on the Cambodian people and their ability to create a healthy *Memory Collective*. Moreover, the thesis concludes that the handling of the aftermath may have had a lasting effect on the Cambodian society and its ability to remember and deal with its history. The slow process of justice, as well as the low level of availability of knowledge and information to the average Cambodian, has led to a fractured society, where the younger generation does not know or understand what their older relatives went through, and where the older generation feels unresolved.

Forord

Når et land skal kunne forsones sig med sin fortid, må man antage, at det er en lang og kompliceret vej at tage. Min interesse ligger således i at dykke ned i, hvilke konflikter undertrykkelsen af erindringsfællesskaber kan have, på et lands håndtering af traumer. Efter at have dykket ned i FN's operationer, Cambodjas eget arbejde, samt forskningslitteraturen om folkedrab og dets eftermæle, stod det klart for mig, at erindringspolitikken, både internationalt og nationalt, måtte udgøre et centralt aspekt i forhold til at forstå nogle af de historiske faktorer, der har været involveret i Cambodjas forhold til sin fortid. Ydermere stod det klart, at både international politik, samt cambodjanernes egne oplevelser og erfaringer med folkedrab og forsoningsprocesserne til stadighed er relativt underrepræsenteret i forskningsmiljøet.

Specialet består af 142.738 anslag, hvilket svarer til cirka 59.5 hele sider beregnet ud fra, at en normalside svarer til 2400 tegn inklusiv mellemrum. I det samlede sidetal er inkluderet forord, indholdsfortegnelse, noter, litteraturliste og engelsk resumé. Specialet indeholder også to bilag. Nedenfor ses en samlet oversigt over de anvendte forkortelser i specialet:

Begrebsoversigt:

ASEAN: The Association of Southeast Asian Nations (Alliance mellem sydøstasiatiske lande).

BLDP: Buddhist Liberal Democratic Party (Cambodjansk politisk parti, grundlagt i 1993 af tidligere premierminister Son Sann).

CGP: Cambodian Genocide Program (Dokumentationscenter for det cambodjanske folkedrab, ledet af Ben Kiernan).

CNA: The Cambodian National Assembly (Et af de to kamre i den cambodjanske regering).

CPP: Cambodian People's Party (Cambodjansk politisk parti, grundlagt i 1955. Har været det ledende politiske parti i Cambodja siden 1979).

DCCAM: The Documentation Center of Cambodia (Dokumentationscenter i Cambodja, ledet af Youk Chhang).

ECCC: The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia for the Prosecution of Crimes Committed during the Period of Democratic Kampuchea (En FN-støttet specialindsat cambodjansk ret, indsat i 1997 til retsforfølgelsen af krigsforbrydere under folkedrab).

FUNCINPEC: The National United Front for an Independent, Neutral, Peaceful and Cooperative Cambodia (Cambodjansk politisk parti, grundlagt i 1981 af tidligere Prins Norodom Sihanouk).

S-21: Tuol Sleng Security Prison 21 (Tidligere Khmer Rouge fængsel, der i dag fungerer som museum).

UNAKRT: United Nations Assistance to the Khmer Rouge Trials (FNs støttefond til ECCC).

UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

UNPO: Unrepresented Nations and Peoples Organization (En international sammenslutning af ikke-anerkendte folkeslag og minoriteter).

UNTAC: United Nations Transitional Authority i Cambodia (FNs fredsbevarende operation i Cambodja fra 1992 til 1993. Dannet efter The Paris Peace Accords i 1991).

1. Indledning

1.1. Problemfelt

“I only used to hear my parents talking about their lives under the regime, and about the death of my grandfather and other relatives, (...) Today I could see clearly with my own eyes the evidence confirming that those stories were true. This makes me sad and pity those who lost their lives during the regime.” - Chemn Riya, ECCC Court report January 2011, side 3.

Det overstående citat er fra en 20-årig Cambodjansk kvinde ved navn Chemn Riya, fra landsbyen Mondulkiri. Sammen med 550 andre Cambodjanere, deltog Cehmn Riya i et besøg ved fængslet S-21 (Tuol Sleng) gennem et uddannelsesforløb for unge cambodjanere, der er opvokset i landsbyer, og som ikke har adgang til information om folkedrabet (Court Report Jan, 2011). Forløbet er del af et samarbejde mellem FN og den cambodjanske stat og har til hensigt at give almene cambodjanske borgere adgang til information om folkedrabet og hjælpe med at uddanne befolkning i deres fortid. (Ibid.).

Mellem 1975 og 1979 døde over en femtedel af den cambodjanske befolkning som følge af Khmer Rouge-regimet (Hayner, 2011: 204). Gennem de efterfølgende tyve år, var der en general modstand i landet mod at grave landets ”past horrors” frem (Ibid.). Landets nye regering valgte ikke at fokusere på at finde frem til sandheden om, hvad der skete under det tidligere regime og fokuserede i stedet på at kigge fremad. Cambodjanerne selv udviste generelt ikke megen interesse i at tale om den periode i deres liv (Hayner, 2011: 196-197). Men da den sidste del af regimet så småt begyndte at forsvinde i slut 90’erne, medførte det også en interesse blandt cambodjanerne om at lære om deres fortid og at grave sandheden om Khmer Rouge regimet frem. Cambodja er i dag stadig anset for at være et land under udvikling. Landet er endnu præget af fattigdom, hungersnød og sygdom. I de sidste to årtier har landet været stærk afhængig af udenlandsk økonomisk støtte, og det er plaget af stor politisk ustabilitet (Chandler, 2008). På trods af dette er det også lykkedes for Cambodja er få fodfæste i det internationale samfund. I 1999 blev Cambodja medlem af *The Association of Southeast Asian Nations* (ASEAN), som er en alliance mellem andre sydøst asiatiske lande og i 1991 under et FN-møde, blev det besluttet at Cambodja skulle opnå en form for retfærdighed gennem retssystemet.

I 2001 indførte den cambodjanske *National Assembly* en lov omkring etableringen af *The*

Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia for the Prosecution of Crimes Committed during the Period of Democratic Kampuchea (ECCC) (Hayner, 2011: 195). Disse retssager, der foregik i samarbejde mellem den Cambodjanske regering og FN, havde ikke til hensigt at være en endelig løsning, men snare et startpunkt for vejen til en endelig forløsning for landet.

Denne vej mod forløsning og retfærdighed havde til hensigt at anerkende alle regimets ofre, både dem, der overlevede og dem, der døde. Retssagerne viste, at fortiden ikke var glemt eller mindsket, men blot tilsidesat for en stund og blev nu adresseret ”slowly and unevenly” (Hayner, 2011, 197).

1.2. Problemformulering

I perioden post-folkedrabet var Cambodja som land på mange måde fortsat isoleret fra omverdenen, og var generelt overladt til Vietnams varetægt. Den cambodjanske regering var en skyggeregering for Vietnam, og blev derigennem en brik et det politiske spil, der udspillede sig mellem Vietnam og den vestlige verden. Samtidig med dette skulle den cambodjanske befolkning finde frem til en form for hverdagsliv igen, efter mange års traume og elendighed. Langsomt blev Cambodja del af omverdenen igen, og mere og mere globaliseret efter at have været stærkt isoleret i mange år. Genopbygningen af deres samfund stod på dagsordenen, og det var essentielt, at landet blev, ikke kun politisk og økonomisk men også følelsesmæssigt, stabilt for, at det kunne blive et velfungerende samfund. For bedst muligt at kunne opnå en form for stabilitet i samfundet, var det nødvendigt for Cambodja på en eller anden vis, at håndtere det traume og etablere til fælles erindringsfællesskab for Khmer Rouge-regimet. Men hvordan husker cambodjanerne folkedrabet? Hvordan har den Cambodjanske stat håndteret deres erindringspolitik? Og hvilken rolle har det internationale samfund spillet deri?

På baggrund af overstående spørgsmål og problemstillinger har jeg udformet følgende todelte problemformulering:

Hvordan har Cambodja erindringspolitik udspillet sig efter Khmer Rouge folkedrabet i 1975-1979, og hvilken indflydelse har denne haft på borgernes erindringsfællesskab?

For at besvare første halvdel af problemformuleringen, vil jeg analysere den cambodjanske stats arbejde med henholdsvis erindringspolitik, erindringssteder og historiebevidsthed. For at besvare anden del af problemformuleringen vil jeg undersøge, hvordan det internationale samfund har været

involveret i håndteringen af Cambodjas folkedrab efter borgerkrigen, herunder hvilke internationale projekter og operationer der har fundet sted. Hvilken indflydelse disse har haft, og hvordan har projekterne udspillet sig?

Derudover vil jeg forsøge at finde frem til hvordan den cambodjanske befolkning ser på folkedrabet i dag. Til at gøre dette har jeg udformet fire analysespørgsmål, der skal bidrage til at besvare forskellige elementer af min problemformulering. Disse analysespørgsmål er stillet med udgangspunkt i mine udvalgte teorier: historiebevidsthed, erindringshistorie, forsoningsteori og transitional justice. Dette vil blive uddybet i afsnit 5, under afsnit 5.1. Analysestrategi.

1.3. Historisk baggrund

I følgende afsnit vil jeg skitsere henholdsvis optakten til folkedrabet, perioden under og dets eftermæle. Herunder hvordan Cambodja selv har arbejdet med eftermælet og erindringskulturen omkring folkedrabet, samt hvordan det internationale samfund gør det. For bedst muligt at undersøge erindringskulturen omkring folkedrabet i Cambodja, er det afgørende at have en forståelse for den bredere historiske kontekst. Til at øge forståelsen af min videre analyse efter dette, har jeg også udformet to tidslinjer. Henholdsvis en over optakten til og perioden under Khmer Rouge (jf. Bilag 1), samt en over eftermælet for krigen, i særdeleshed retssagerne og det politiske landskab i Cambodja i tiden efter folkedrabet (jf. Bilag 2).

1.3.1. Folkedrabet 1975-1979: optakt og Khmer Rouge

Cambodjas befolkning består af Khmerfolket og en række etniske minoritetsgrupper, herunder kinesere, chams, m.m. Mellem det niende og attende århundred, var Cambodjas herskere *Det Khmeriske Imperium af Angkor* og dets efterkommere (Coggan, 2018: 54-55).

I løbet af det sene attende århundrede blev Cambodja besat gentagende gange. Først af Thailand, Vietnam og til slut Frankrig (Ibid.: 202). I mange årtier efter var Cambodja en fransk koloni, indtil 1953 hvor landet blev frigjort fra sin status som fransk koloni. Efter sin frigørelse stod Cambodja overfor en række udfordringer: landet var generelt underudviklet og store dele af dets befolkning kunne hverken læse eller skrive (Coggan, 2018: 131-32).

I 1960'erne indledte USA en krig med nabolandet Vietnam, og det var en krig, som også ville bevæge sig ind over det neutrale Cambodjas landegrænser. Både den nordvietnamesiske hær, og Viet Cong opsatte militære baser i Øst Cambodja, og landet var plaget af konstante kampe mellem

Vietnam og USA, samt gentagende tæppebombninger fra amerikanske bombefly (Coggan, 2018: 165-66).

Disse bombninger destabiliserede Cambodja og dræbte over 100.000 Khmer folk. Hundredtusindvis af folk bevægede sig fra de små landsbyer til storbyer som Siem Reap og hovedstaden Phnom Penh, hvilket påvirkede landets økonomi og sociale struktur negativt. USA's bombning af landet fortsatte helt indtil 1973, hvorefter amerikanske tropper endelig trak sig ud af henholdsvis Vietnam og Cambodja (ibid.).

Under krigen var forskellige guerillabevægelser begyndt at få fodfæste i Cambodja. Mellem dens start i 1969 og frem til 1973, var det lykkedes den kommunistiske bevægelse Khmer Rouge at erhverve sig over 200,000 tropper og militær. Under ledelse af Pol Pot¹ (1925-1998) var Khmer Rouges mål at bringe Cambodja tilbage til storhedstiden, som landet var i *under Det Khmeriske Imperium af Angkor*. Den siddende regering, en korrump, ustabil og udemokratisk regering støttet af USA, var ikke i stand til at stabilisere landet igen efter krigen, hvilket Pol Pot og hans tropper udnyttede. Den 17. april 1975 trængte Khmer Rouges tropper endeligt ind i landets hovedstad Phnom Penh efter en toårig borgerkrig mellem dem og den daværende regering (ibid.). På selv samme dag begyndte Khmer Rouge at samle hovedstadens borgere, og sende dem ud af byen til lejre forskellige steder i landet. Vandreturen var lang og barsk, og mange døde som følge af den (Kiernan, 2004).

Fra den 17. april 1975 til d. 7. januar 1979 blev der begået et af det 20. århundredes største forbrydelser mod menneskeheden. Næsten to millioner mennesker døde under det brutale kommunistiske styre, som implementerede en hverdag, der bestod af tvangsarbejde, indoktrinering og masseudryddelser (Coggan, 2018: 170). Styrets endelige mål var at forvandle Cambodja til en kommunistisk klasseløst utopi gennem hvad Pol Pot kaldte: "a rebirth of civilization". Cambodjas historie, forklarede han, skulle starte forfra fra år nul², og landet skulle bygges op igen fra ny. Herefter blev Cambodja udsat for en systematisk ødelæggelse af deres kultur og total isolation fra omverdenen (ibid.).

I Khmer Rouges Cambodja var det landarbejderen, der var idealet. Alle landets urbane områder blev lukket og byernes befolkning blev deporteret til landdistrikterne. Landets tidligere politikere, skolelærere, politi, militær og religiøse ledere blev alle dræbt, sammen med store dele af deres

¹ Også kendt som "Brother Number One"

² 1975 var under Khmer Rouge styret kendt som "Year Zero"

familier. Alle, der blev beskyldt, herunder også de, der kunne læse, tale et fremmedsprog eller havde briller, for at være imod Khmer Rouge-regimet blev enten dræbt på stedet, sendt til Tuol Sleng (S-21) eller The Killing Fields. Store dele af landets etniske og religiøse minoriteter blev også dræbt. Det khmeriske regimes motto var: "To destroy you is no loss, to preserve you is no gain" (Ibid.).

Regimet indledte en række militære angreb mod Cambodjas nabolande. D. 25. december 1978 invaderede den Vietnamesiske hær Cambodja og blot to uger efter, faldt hovedstaden og Khmer Rouge og en ny Vietnamesisk styret regering blev indsat. I 1989 forlod Vietnam endeligt Cambodja, efter en fredsftale blev underskrevet af de to lande under vejledning af FN (Kiernan, 2004: 200).

1.3.2. The Killing Fields

The Killing Fields er en række af områder i Cambodja, hvor mindst 1.386.734 mennesker blev dræbt og begravet af Khmer Rouge i tidsperioden 1975 til 1979. Massemorderne blev begået som del af det statsopereret folkedrab. De cambodjanske "Killing Fields" blev navngivet af den cambodjanske journalist (1942-2008), der selv var offer for Khmer Rouge-regimet (Coggan, 2018: 175-76). Mange ofre døde af helbredsproblemer som følge af sult, hårdt fysisk arbejde og manglende lægehjælp. Andre blev dræbt af Khmer Rouge. I tiden under Khmer Rouge arresterede, og senere henrettede, partiet næsten alle der havde – både antaget eller reelle – en form for forbindelse til den tidligere regering eller andre internationale regeringer. Derudover blev andre såsom intellektuelle, religiøse, højtuddannede og folk af andre etniciteter end Khmer, også arresteret og henrettet (Ibid.). Cambodjaneren Youkimny Chan beskriver tiden således i sit memoir: "[...] None of us could ask questions or cry out. We were weak and sick. We had no weapons. And if we made the soldiers angry, they would kill us." (Pran, 1994: 22).

Ofrene blev begravet i massegrave eller på grænsen til de forskellige lejre, de var blevet placeret i. En stor del af gravene er blevet udgravet og knogler er nu enten udstillet på museum (jf. afsnit 1.4.1.), begravet, eller opbevaret i statens eje (The Killing Fields Museum, N/A). Det er meget almindeligt, særligt under monsunsæsonen, at knogler fra ikke-fundne grave, kommer op gennem jorden ved regnfald (ibid.).

Tuol Sleng S-21

Tuol Sleng S-21 prison var et fængsel, der opererede som detentionscenter og koncentrationslejr under Khmer Rouge regimet³. I det første stykke tid, efter evakueringen af Phnom Penh, blev skolen brugt som hovedkvarter for Khmer Rouges sikkerhedspoliti, *Santebal*. Kammerat Duch, rigtige navn Kang Kew Lew, var S-21 fængselsdirektør, sammen med So Sen, der også var leder af national sikkerhed og var den øverste leder for Santebal (Coggan, 2018: 177-78). Mellem marts og april 1976 blev skolens fem bygninger omlavet til et afhøringscenter og fængsel. Tidligere klasselokaler blev ombygget til mindre celler og torturkamre og alle vinduerne blev dækket til med tremmer og pigtråd, for at undgå flugt og selvmord fra fangerne. S-21 havde tre formål: forhør, dokumentation og henrettelse (Ibid.).

Under regimet estimeres det, at cirka 20.000 indsatte var fængslet i S-21, der blot var ét af min. 150 tortur- og udryddelsescentre etableret under regimet. Dette tal antages dog for at være relativt lavt i forhold til det reelle tal, da der mangler registre fra flere måneder i bl.a. 1978. I gennemsnit menes det, at fængslet havde mellem 1000 til 1500 indsatte på et hvert givent tidspunkt. De fleste af de indsatte var cambodjanere, men der var også en del udlændinge. Herunder vietnamesere, thailændere, latinoer, arabere, briter, franskmænd, amerikanere og indonesere (Coggan, 176-77). De indsatte blev systematisk tortureret og manipuleret til at opgive navne og lokationer på familie og bekendte, som derefter også blev arresteret, tortureret og dræbt. Af alle registrerede indsatte lykkedes det i alt kun tolv at overleve, og så vidt man ved, blev ingen nogensinde løsladt fra fængslet. En af grundene til at antallet af overlevende var så lavt, var at alle indsatte blev betragtet som skyldige i samme øjeblik som de blev arresteret. De indsatte døde primært ved henrettelse efter de var blevet presset til at give en tilståelse, eller som følge af tortur, sygdom eller sult (ibid.).

I begyndelsen bestod fængslets indsatte primært af tidligere soldater, offentlige ansatte, akademikere, undervisere, studerende, munke og fabriksarbejdere. Senere begyndte højtstående i Khmer Rouge partiet at blive mere paranoide, og begyndte at indsætte egne partimedlemmer og deres familier. De indsattes forhør blev nøje dokumenteret af fængselsvagterne og de indsatte blev tvunget til selv at nedskrive flaske selvbiografier og tilståelser, inden deres henrettelser (Coggan, 2018: 177).

I 1979 blev fængslet opdaget af vietnamesiske tropper, der invaderede Phnom Penh. Blandt tropperne var en vietnamesisk militærfotograf og journalist ved navn Hồ Văn Tây (ref). Hồ Văn

³ Fængslet vil for nemheds skyld blive omtalt som "S-21" i dette speciale

Tây blev den første journalist, der dokumenterede S-21 ved hjælp af sine fotografier og nedskrivninger (Ibid.). Den dag i dag hænger de fotografier Tây tog i museet for S-21 (jf. afsnit 14.1).

1.4. Eftertid

I dette afsnit vil jeg redegøre for forskellige projekter i Cambodja, der omhandler folkedrabet eftermæle, og udspillede sig i eftertiden af folkedrabet. Redegørelsen vil tage udgangspunkt i henholdsvis juridiske projekter, erindringspolitiske projekter, samt FN's *transitional justice* operationer i Cambodja i 90'erne. Dele af beskrivelsen af museerne er baseret på egne observationer under et besøg tilbage i 2018.

1.4.1. The Killing Fields museer

*S-21 Tuol Sleng Genocide Museum*⁴ midt inde i Phnom Penh, er et museum, der dokumenterer det cambodjanske folkedrab. Museet var inden Khmer Rouge-regimet en skole, der under folkedrabet blev brugt som fængslet *Security Prison 21 (S-21)* fra 1976 til 1979.

Mellem 1979 og 1980 blev fængslet S-21 omdannet til et historisk museum og genåbnet af *the People's Republic of Kampuchea's* regering, som et mindsted for Khmer Rouge regimet. Hồ Văn Tâys fotografier, som han tog ved sin ankomst ved fængslet, blev brugt af regeringen til at gendanne en række af cellerne i museet til deres oprindelige udseende, inden den Vietnamesiske hærs gennemgang af stedet (Jf. afsnit 1.3.2.).

Khmer Rouge krævede at deres partimedlemmer dokumenterede alt de foretog sig. Derfor fandt man efter regimets fald, detaljerede dokumenter og fotografier, der beskrev alt hvad der havde forgået i fængslet. Disse fotografier, samt et udvalg af dokumenterne, er udstillet på museet i dag. Besøgende har også mulighed for at høre et "survivor testimony" fra et offer for regimet, hver hverdag mellem 14:30 til 15:00. Det er også muligt at høre personlige fortællinger fra overlevende i lydguiden, som del af den "udvidet" lydguide.

Udover S-21 blev andre mindsteder, som kollektivt omtales som *The Killing Fields Memorials*, også åbnet som museum mellem 1979 og 1980. Det mest besøgte monument i The Killing Fields Memorials er byen Choeung Ek. I dag er området blevet ombygget til en buddhistisk mindepark for ofrene for Khmer Rouge. Parken er anlagt rundt om massegravene for flere tusind af ofre, primært fra S-21 fængslet i Phnom Penh og den bliver primært besøgt af besøgende, der kommer som del af

⁴ Omtalt som S-21 museet i dette speciale

The Killing Fields tour. En tur, hvori man køber adgang til begge områder, og man bliver kørt dertil af en tuktuk chauffør tilknyttet til museet.

Sammen med *Choeung Eks Killing Fields Memorial* er S-21 museet anset for at være et af de primære interessepunkter for besøgende og turister i Cambodja. Begge museer tager især udgangspunkt i at fortælle ofrenes historie, og lægger stor vægt på *biografisk historie*, blandt andet i form af lydguiden, der er indtalt af en overlevende fra The Killing Fields, og de forskellige personlige historier, der kan læses rundt omkring i museet⁵.

S-21 museet anses også for at være et vigtigt uddannelsessted for cambodjanske skolebørn. Siden 2010 har ECCC tilbudt cambodjanere at komme på en ”studietur” via operationen *KRT Study Tours* til S-21 museet, Choeung Ek og ECCC’s hovedkvarter, som del af et forløb, der har til formål af uddanne cambodjanere i deres fortid. I 2010 rundede KRT Study Tours 29.000 deltagere, siden dets start (ECCC Jan, 2011).

1.4.2. United Nations Transitional Authority in Cambodia (UNTAC)

The United Nations Transitional Authority in Cambodia (UNTAC) var en FN fredsbevarende operation i Cambodja mellem 1992 og 1993, der blev udformet under *The Comprehensive Cambodian Peace Agreements* (The Paris Peace Accords) i 1991. *The Paris Peace Accords* markerede den officielle ende på Cambodia-Vietnam krigen, og førte til den første fredsbevarende mission efter Den Kolde Krig, samt den første gang nogensinde, at FN overtog regeringsposten i en stat. Selve aftalen blev underskrevet af nitten lande, heriblandt: Tyskland, Frankrig, USA og Storbritannien (UNTAC, N/A). Aftalen bestod af følgende konventioner og traktater:

- The Final Act of the Paris Conference on Cambodia
- Agreement on the Political Settlement of the Cambodia Conflict
- Agreement Concerning the Sovereignty, Territorial Integrity and Inviolability, Neutrality and National Unity of Cambodia
- Declaration on the Rehabilitation and Reconstruction of Cambodia⁶

Under operationen overtog FN administrationen af den Cambodjanske stat, organiserede og førte et valg, havde dets egen radiostation og fængsel, samt overtog ansvaret for at promovere og

⁵ Dette afsnit er baseret på egne observationer under et besøg på museerne i 2019.

⁶ "1991 Paris Peace Agreements - Government, Constitution, National Anthem and Facts of Cambodia Cambodian Information Center". Fundet d. 29.10.2020.

opretholde menneskerettigheder i Cambodja (UNTAC, N/A).

UNTAC blev etableret i 1992 under FN's sikkerhedsråds *Council Resolution 745* i samarbejde med den Cambodjanske *de facto* regering. Formålet var at implementerer målene gennem diplomati og kontrolsikkerhed.

UNTAC var under ledelse af Chief of Mission Yasushi Akashi fra Japan, Force Commander Løjtnant-General John Sanderson fra Australien, og politi kommissær Brigadier-General Klaas Roos fra Holland. UNTAC bestod af cirka 16,000 militære styrker, 3,500 civilpoliti, 2000 civile, og 450 FN-frivillige, samt diverse lokalt ansatte og oversættere. Under valgperioden var mere end 50,000 Cambodjanere involveret som valgstab og omkring 900 internationale blev ansat som kontrol på valgstederne. Hele UNTAC-operationen kostede omkring 1,6 milliarder dollars, hvilket primært gik til løn til de ansatte. 46 lande bidroede med militær, politi og tropper (UNTAC, N/A).

UNTACs mål var at genetablere fred og indføre en civil regering i Cambodja, gennem et frit og åbent valg. Valget havde til hensigt at lede til en ny grundlov i Cambodja, og til at "kickstarte" rehabiliteringen af landet. UNTACs rolle var at overvåge, kontrollere og vejlede, alle aspekter af Cambodjansk politik. Herunder etablering af et nationalt forsvar, finanser, offentlig sikkerhed og information, samt at overvåge og sikre tilbagetrækningen af vietnamesiske tropper fra cambodjansk territorie. Derudover skulle indsatte FN-tropper demobilisere cambodjanske guerilla-fraktioner, konfiskere våben og militære midler, samt fremme og beskytte menneskerettigheder. De skulle også fungere som *de facto* militær- og sikkerhedspoliti indtil den endelige etablering af officielle cambodjanske styrker og bidrage til fjernelsen af miner (UNTAC, N/A).

Over 4 millioner Cambodjanere (omkring 90% af valgberettigede borgere) stemte ved valget i 1993, på trods af at PDK (Khmer Rouge) styrker forsøgte at forhindre befolkningen i at deltage. Prins Ranariddhs parti The National United Front of an Independent, Neutral, Peaceful and Cooperative Cambodia (FUNCINPEC) vandt valget med 45.5% af stemmerne. FUNCINPEC indgik en samarbejdsregering med *Cambodia's People Party* (CPP) og *The Buddhist Liberal Democratic Party* (BLDP). Dette etablerede et flerpartis demokrati under et grundlovsmonarki, med den tidligere Prins Sihanouk som konge. Prins Ranariddh og tidligere Khmer Rouge medlem fra CPP Hun Sen, der selv er tidligere medlem af Khmer Rouge, blev henholdsvis første og anden premierminister. Prins Ranariddh besad rollen indtil 1997, hvorefter han grundet et kup fra Hun Sens parti, blev nødt til at flygte fra landet. Trods flere løbende valg siden sin indsættelse, besidder Hun Sen endnu rollen som premierminister i Cambodja i dag (Slocumb, 2003).

Derudover skulle udsendte FNs stab til at hjælpe med at rehabiliterer essentiel infrastruktur og støtte Cambodjas økonomiske rekonstruktion og udvikling. Endelig var et vigtigt mål for UNTAC, påbegyndelsen af retsforfølgelsen af senior Khmer Rouge medlemmer (Ibid.).

Samtidig skulle udsendte FNs stab hjælpe med at rehabiliterer essentiel infrastruktur og støtte Cambodjas økonomiske rekonstruktion og udvikling. Endelig var et vigtigt mål for UNTAC-påbegyndelse af retsforfølgelsen af senior Khmer Rouge medlemmer (Slocomb, 2003).

Processen om retsforfølgelse startede d. 4.10.2004, som følge af en aftale mellem FN og *The Cambodian National Assembly* (CNA). En ret blev etableret, hvori seniormedlemmer af Khmer Rouge skulle retsforfølges. Over 43 millioner dollars blev doneret fra det internationale samfund, til administrationen af retssagerne, samt 13.3 millioner fra den Cambodjanske stat. Budgettet var lagt efter en treårig proces, hvori sagerne til afhøres. Den første retssag blev afholdt i 2007, cirka 28 år efter folkedrabet fandt sted (Ibid.). Særligt den langsomme etablering og påbegyndelse af retssagerne, blev mødt med kritik både internationalt og nationalt, da flere af de mest prominente Khmer Rouge medlemmer, allerede var døde, gamle eller med dårligt helbred, da retssagerne startede. Herunder partiets tidligere leder Pol Pot, der døde i 1998, cirka 9 år før den første retssag (UNTAC, N/A).

1.4.3. The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (ECCC)

I 2001 gennemførte CNA i samarbejde med FN en lov, der skabte en ret, som skulle forsøge at retsforfølge individer, der havde begået "serious crimes during the regime" [sic: Khmer Rouge regimet] (Kiernan, 2008: 221). Denne ret fik navnet the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (jf. afsnit 1.). ECCC skulle bruges som et redskab til at opnå regeringens mål om retfærdighed, sandhed og national forsoning. For at kunne opnå disse mål, var det dog nødvendigt, at den cambodjanske befolkning kendte til og kunne forstå ikke blot deres egen historie, men også hvad disse retssager involverede (Ibid.). I alt blev ni tidligere Khmer Rouge partimedlemmer stillet for retten. Ud af disse ni døde tre inden en dom faldt, tre fik deres sag bortfaldt og to blev dømt. De to var Khieu Samphan, der var *Head of state* under regimet og Kang Kek Lew, tidligere leder af S-21-fængslet (jf. afsnit 1.3.2.). Lew var også kendt under navnet *Comrade Duch*. ECCC's er blevet kritiseret for dets håndtering af retssagerne – herunder især at blot to ud af ni endte med at blive dømt skyldige. Særligt den manglende anger fra de tiltalte, bliver brugt som belæg for at retssagerne ikke udførte deres formål. Under retssagen nægtede Samphan sig ansvar for, det der skete under folkedrabet. Han udtalte at: "there was no policy of starving people. Nor was there any direction set out for carrying out mass killings [...] there was always close consideration of the

people's well-being" (ECCC, Case 002). Samphan blev dømt til livstid i fængsel.

Duch udtalte under sin første retssag at han fortrød sine handlinger under regimet, og at han var fyldt med "heartfelt sorrow" (ECCC Apr, 2011). Dog ankede han sin sag, efter at han først blev dømt til 35 år i fængsel. Under sin ankesag blev det fundet at Duch ikke angrede sine handlinger under regimet, og hans dom blev udvidet til livstid i fængsel. Duch døde i fængsel i september 2020 (ECCC, Case 001).

Det var nødvendigt for ECCC at retssagerne skulle "mean something to these people", særligt dem uden for hovedstaden og i de små landsbyer (Kiernan, 2008: 221). ECCC's første rapport beskrev det overordnede mål med retssagerne, til at være: "[...] fair trials will ease the burden that weighs on the survivors" (Ibid.). Målet var derudover, at retssagerne skulle betragtes som vigtige for både de, der huskede fortiden, men også de, der ikke gjorde. Især de yngre generationer, der endnu lærte om Cambodjas historie i retssagernes samtid (ECCC Apr, 2011).

Retten skulle, som følge af FNs involvering, føres af både cambodjanske og internationale dommere og havde høje mål og forventninger til udfaldet. Både for samfundet og de reelle retssager (Kiernan, 2008: 222-223). Den første sag, der kom for retten, begyndte over et årti efter FN først påbegyndte dets operation i Cambodja i 1997 (jf. Afsnit 1.4.2.), samt det endelige ophør af Khmer Rouges eksistens i 1998 (Kiernan, 2008: 223). I stedet var det en stigende samfundsdiskurs om befolkningens stigende interesse i retfærdighed for Khmer Rouges folkedrab og handlinger under regimet, der endelige tillod Cambodja at: "begin a long-delayed conversation about its traumatic past." (Kiernan, 2008: 222).

2. Historiografi

For bedst muligt at kunne danne overblik over, hvad historieforskningen siger om erindring i Cambodja, vil jeg i følgende afsnit gennemgå forskningsfeltet *kollektiverindring, forsoning og erindringspolitik i Cambodja*. Min historiografiske oversigts hovedfokus vil være på Cambodjas egen kollektive erindring og erindringspolitik, samt den internationale involvering. Dernæst vil jeg behandle det feltet forsoning i Cambodja. I forlængelse af det har jeg inddraget forskning i forsoningsteori, med fokus på forsoning i Cambodja.

De værker som jeg var valgt at inddrage, har til formål at skabe et nuanceret indblik i, hvad forskningsfeltet skriver om, hvad feltet anser, spiller en rolle indenfor kollektiv erindring, glemsel og forløsning i Cambodja. Herefter vil jeg gennemgå arkivarbejde og dokumentation af folkedrabet – herunder DCCAM og Dith Prans bog *Children of the killing fields* (1997).

Min intention med mit speciale er at give plads til en nuanceret og flersidige forståelse af Cambodjas forhold til dets historie, og hvordan den kollektive erindring og erindringspolitikken har udfoldet sig i Cambodja.

2.1. Forskning om kollektiv erindring og erindringspolitik i Cambodja

Kollektiv erindring er et begreb, der gennem tiden har været omdiskuteret blandt forskere, med særligt henblik på at klargøre, hvordan det kan benyttes i teoretisk sammenhæng. Inden for kollektiv erindring findes der forskellige tilgange til, hvordan man kan anvende begrebet, og hvordan det skal opfattes - dette gælder også inden for specialiseringen ”kollektiv erindring i Cambodja”.

David Chandler, der er professor i internationale relationer, benytter kollektiv erindring til at forstå Cambodjas erindringspolitik. Chandler er særligt interesseret i at forstå, hvorfor det tog over 20 år at retsforfølge de ni tidligere Khmer Rouge partimedlemmer. Her mener Chandler, at svaret er at finde i hvordan Cambodja undertrykte historien i landet. Særligt hvordan regeringen sørgede for at folkedrabet ikke blev inkluderet i udgivet historisk materiale i landet. Ifølge Chandler var den kollektive erindring omkring folkedrabet ’sat på pause’ i mange år efter 1979, hvilket han forklarer stammer fra, at det var magthaverne, der skrev historien:

”[...] memories and history-writing can be stopped in their tracks by an order from above [...] how history-writing has traditionally been perceived among the Khmer, namely as something emanating from those in power.” (Chandler, 2008: 356-57).

Altså var det ikke den cambodjanske stats erindringspolitiske mål at dokumentere folkedrabet. Chandler tilføjer, at der formentligt har været et negativt syn på *bottom-up* historieskrivning, og at fortællinger fra befolkningen ikke har været i magthavernes interesse, da de selv var tidligere Khmer Rouge (Chandler, 2008: 358). Chandler mener, det er en væsentlig problematik inden for Cambodja historieskrivning, at der er en fare for glemsel af særligt ofrenes fortællinger. Hans formål med sin artikel er at understrege vigtigheden af, at ofrene for folkedrabet skal have en platform, hvor de kan fortælle deres erindringer, og at det tidligere Khmer Rouge og krigsforbrydere bliver holdt ansvarlige (Ibid.).

Samtidig mener Chandler, at historie skal være mere tilgængelig for de yngre generationer i Cambodja. Han mener at gennem historie, skal Khmer Rouge blive en mere integreret del af landets kollektive erindring. Ifølge Chandler har der fra magthavernes side været en række forskellige

erindringspolitiske tilgange til folkedrabet post-1979. I 1980'erne var der fokus på tilgange som retsforfølgelse og hævn og i 1990'erne lagde regeringen vægt på glemsel og fornægtelse.

Primereminister Hun Sen opfordrede befolkning til at 'dig a hole and bury the past', for at landet kunne komme videre fra tragedien (Chandler, 2008: 356).

Det var ifølge Chandler, regeringens erindringspolitik at opfordre befolkning til at begrave fortiden. Chandler mener, at dette var et politisk valg som premierminister Hun Sen traf, for bedst muligt at kunne styrke sin magtposition. For at befolkningen kunne komme videre fra folkedrabet og på rette spor, mente Hun Sen, det var bedst at lade fortid være fortid. Dette betød dog også, at han måtte opfordre til at glemme Khmer Rouge, der endnu var aktive i landet både som en guerilla-militærbevægelse og et politisk parti. Chandler beskriver Hun Sen erindringspolitik således:

"The history of the movement, its rationale, the culpability of its leaders and followers and the traumas of survivors (including, perhaps, his own) had become irrelevant to his overriding concerns, which were to develop Cambodia and to maintain himself in power. At another level, he assumed that forgetting this particular segment of the past was the best route to national reconciliation." (Chandler, 2008: 356).

Ifølge Chandler skifter Hun Sens regering atter deres tilgang til erindringspolitik i start 2000-tallet. Denne gang har de atter fokus på at retsforfølge tidligere Khmer Rouges partimedlemmer og krigsforbrydere, samt fokus på større adgang til historien blandt befolkningen.

Chandler mener at magthavernes tidligere tilgange erindringspolitik, har bidraget til en manglende kollektiv erindring omkring folkedrabet. Chandler mener, at denne politik har forhindret befolkningen i at bearbejde hændelserne, og ført til at nyere generationer intet tilhørsforhold har til det traume, deres forældre og bedsteforældre har gennemgået (Ibid: 356).

Historiker Duncan A.S. Bell, der forsker i politik og internationale relationer, forsøger i sin artikel *Mythscapes: Memory, mythology and national identity* (2003) at undersøge, hvordan begrebet erindring forstås i Cambodja. I artiklen kritiserer Bell brugen af begrebet kollektiv erindring, til at forklare Cambodjas erindringspolitik post-folkedrabet. I stedet mener Bell, at svaret er at finde i nationalisme. Han forklarer, at kollektive erindringer er individuelle, hvorimod nationalisme er et fænomen, der bygger på fælles magt, myte- og storhedsfortællinger. Bell mener derfor ikke, at begrebet erindring slet ikke kan bruges i en kollektiv forstand (Bell, 2003: 64-65).

Dette perspektiv giver et anderledes syn på de politiske beslutninger, der blev truffet i Cambodja post-folkedrabet. Navnlig at de ikke var erindringspolitiske drevet, men i stedet var drevet magt, myte- og storhedspolitik:

”[...] they are all united in the centrality of historical representation and hence narration within their explanatory schemas, of the need for nationalists to be able to tell a particular type of story about the nation and its importance, a story that resonates emotively with people, that glorifies the nation, that is easily transmitted and absorbed.” (Bell, 2003: 65).

Bell mener, at regeringens nationalistiske politik forsøger at lede Cambodja tilbage til dens tidligere storhedstid (Jf. afsnit 1.3.). Hvis regeringen satte erindringer og fortællinger i fokus i Cambodja, ville det ikke harmonere med den nationalistiske fortælling om Cambodja som en stor og stærk nation. I stedet ville fortællingerne give et billede af Cambodja som svækket. Et billede som de politiske ledere ikke ønsker at fremstille. Dermed mener Bell, at regeringen ikke har ofrene for folkedrabet og deres individuelle erindringer som del af deres politiske overvejelser, men i stedet er styret af et nationalistisk ønske om storhed, magt og myter (Ibid.).

Bell forholder sig altså mere kritisk overfor ideen om kollektiv erindring i Cambodja. Ifølge Bell kan begrebet ikke benyttes til at undersøge den udvikling, der har fundet sted i Cambodja post-folkedrabet. Her ser Bell en skelnen mellem erindringer og politiske beslutninger (Ibid.: 65).

Ydermere mener Bell, at erindring kun er et intersubjektivt fænomen, der ikke forekommer på nationalt niveau. I stedet kan 'kollektive' erindringer ifølge Bell, kun forekomme mellem individer, der var til stede under samme begivenhed. Altså noget der forekommer individ og individ imellem (Bell, 2003: 72).

2.2. Forsoningsforskning i Cambodja

Patrick Hein, der er lektor i Politik og Sociologi, redegør i artiklen *The Multiple Pathways to Trauma Recovery, Vindication, and National Recociliation in Cambodia* (2015) for, hvordan han ser Cambodjas vej til forsoning og heling post-folkedrabet. I sin artikel opdeler han tiden efter folkedrabet i tre dele.

I det første årti herskede der ifølge Hein en stor vrede blandt cambodjanere, både internt mod Khmer Rouge og eksternt mod andre lande, der havde støttet regimet. I 1984 indførte landet *the Day of hatred* - en dag hvor befolkningen frit kunne få afløb for de negative følelser, de havde, der var knyttet til folkedrabet. Under denne periode, var der ifølge Hein i Cambodja ikke fokus på forsoning, men i stedet hævn og aflad.

Den anden fase omtaler Hein som *the era of silence* (Hein, 2008: 193). Den kan også betegnes som en form for *historisk negationisme*⁷. Under denne fase var der politisk fokus på glemsel og undertrykkelse (jf. afsnit: 2.1. ”dig a hole and bury it in the past”). I artiklen forklarer Hein, at den cambodjanske regering i 1993 besluttede at fjerne alt om folkedrabet fra skolebøgerne i landet. Befolkningen blev derudover opfordret til at glemme begivenheden, og undertrykke deres negative følelser derom. Herefter gik undervisningen fra at være præget af nærmest propagandistisk had og ønske om hævn til at være ikkeeksisterende (Hein, 2008: 205). Ydermere var der regeringens erindringspolitik at opfordre alle til hverken at identificere sig som ofre eller gerningsmand mht. folkedrabet. Denne politik blev ifølge den cambodjanske regering primært ført i et håb om at fostre et miljø, hvori cambodjanere kunne leve side om side, frem for at se hinanden som fjender (Hein, 2008: 205-7).

Den tredje og sidste fase påbegyndte omkring år 2007 i forbindelse med begyndelse af ECCCC (jf. afsnit 1.4.3.) retsforfølgelse af tidligere Khmer Rouge. Denne fase var ifølge Hein, starten på anerkendelse af ofre, og det var her Hein mente, at den egentlig forsoningsproces, der endnu er i gang, påbegyndte (ibid.: 207-8). Det var også denne fase, at forståelsen af, at man både kunne være offer og gerningsmand, begyndte at vise sig i landet, som ECCC opfordrede til. Eksemplificeret ved denne udtalelse:

”The Victims Register should not attempt to distinguish ‘true’ from ‘false’ victims, former Khmer Rouge from other persons, or members of minority groups. Instead, anyone who wishes to enroll should be able to do so. A person who was a teenager under the Khmer Rouge and was forced to kill prisoners was both a perpetrator and a victim of the regime and should be allowed to register as a victim.” (Hein, 2008: 208).

Denne udtalelse, mener Hein, gav endelig tidligere Khmer Rouge partimedlemmer lov til at anse sig som ofre på lige fod med ikke-partimedlemmer. Hvilket Hein mener var essentielt i forhold til en endelig forsoning mellem de to sider (ibid.). Den tredje fase fremhæver Hein som en tid, hvor der efter årevis af undertrykkelse og glemsel, endelig er åbnet op for en vej mod forsoning. Blandt andet gennem operationer som ECCC, der gør det muligt for ofre og gerningsmænd både at

⁷ Historisk negationisme, eller historical negationism er fornægtelse/forvrængning af historie

bearbejde det traume de har gennemgået, men også at se begivenheden som mere nuanceret end tidligere, frem for blot at anse hinanden som to separate grupperinger (Ibid.).

Endnu en essentiel forsker inden for forsoning i Cambodja er lektor Peter Manning, der forsker i sociologi og menneskerettigheder, transitional justice og erindringsstudier (Manning, 2015).

Manning undersøger særligt, hvordan ECCC har påvirket tidligere Khmer Rouge medlemmer og deres rolle i forsoningsprocessen og erindringsfællesskabet, herunder hvorvidt ECCC's uddelingen af straf og skyld til højtstående ledere, er noget befolkningen reelt ønsker.

Ifølge Manning anses mange disse tidligere ledere af Khmer Rouge ikke nødvendigvis som dårlige mennesker. Derimod er der ifølge Manning overordnet en følelse af, at de tidligere ledere gjorde noget godt for landet på trods af deres krigsforbrydelser. Disse følelser, mener Manning, er et produkt af, at landet længe har skulle undertrykke sine virkelige følelser omkring folkedrabet, og i høj grad nu lider af glemsel omkring det. Manning mener, at ECCC ikke repræsenterer den cambodjanske befolknings reelle ønsker, og at den i stedet fremmedgør tidligere Khmer Rouge medlemmer og deres familier fra forsoningsprocessen (Manning, 2015: 393).

Manning mener at det er op til ECCC at skabe et erindringsfællesskab, der kan give Cambodja forsoning til både ofre og gerningsmænd på lige fod. Dette særligt er nødvendigt, da mange tidligere Khmer Rouge medlemmer er essentielle i det cambodjanske samfund, såsom politikere og kendte personer. Derudover har en stor række af tidligere medlemmer været vigtige i forhold til genopbygningen af samfundet efter folkedrabet (ibid.).

Derfor mener Manning, at der er en gråzone blandt Cambodjas borgere som ECCC ikke tager stilling til, hvor store dele af gerningsmændene ikke nødvendigvis bliver set som fjenden af ofrene, og at dette er en problemstilling, der bør tages højde for, så landet endeligt kan opnå forsoningen (Manning, 2008: 393-94).

Modstand mod undersøgelsen af Cambodjas fortid kom ikke blot fra Cambodjas regering, men også det internationale samfund. Processen at opnå forsoning i et post-konfliktland som Cambodja, kræver omhyggelig overvejelse på mange niveauer. Der er det komplekse forhold mellem fattigdom, korrruption, og mistroiskhed (Etcheson, 2003). Mange var skeptiske overfor ECCC og den Cambodjanske regering og var usikre på, hvorvidt det var muligt for dem at skabe et forum, hvori de forekommende retssager ville være "fair, transparent, and accessible to the public" (Ibid.). Akademikeren Jorg Menzel vurderer i sin bog *Justice delayed or too late for justice?*, at FNs involvering i Cambodja, samt Cambodjas egen rolle og behov i og for retssagerne er utilskrækkelig:

“a trial will not cure them at all [but instead] might be somewhat dangerous shock therapy as trials bring memories back and force people to reflect [on] their past” (Menzel 2007: 226).

Menzel mente at ECCC i det store hele kun kunne bringe ”symbolic or light justice” (Menzel, 2007: 226) og kun kunne finde frem til den delvise sandhed.

2.3. Arkivarbejde og dokumentation

En af de forskere, der har bidraget betydeligt til forskningen om Cambodjas folkedrab, er Ben Kiernan. Kiernan er en australsk historiker, der i 1970'erne begyndte at indsamle interviews med cambodjanere, der havde levet under folkedrabet. Kiernan indsamlede erindringerne til sit arkiver CGP og DC-Cam (jf. afsnit 2.2.2.). I 1980'erne begyndte Kiernan at oversætte fortællingerne og udgav dem som en del af en kampagne for at skabe opmærksomhed på Cambodjas folkedrab (Kiernan, 2008: 221).

I sin bog *Genocide and Resistance in Southeast Asia* identificerer Kiernan to grundfortællinger i forhold til eftermælet af Khmer Rouge i Cambodja. I den ene fortælling udlægges FN som en passiv organisation, der alt for længe stod på sidelinjen og observerede konflikten uden indgriben. I den anden fremstilles FN som essentielle i forhold til ECCC og den endelige begyndelse på at stille tidligere Khmer Rouge partimedlemmer til ansvar (Kiernan, 2008: 230-35).

Denne tvetydige diskurs er velkendt inden for studiet af Cambodjas folkedrab, hvor det internationale samfund ofte både kritiseres for at reagere for langsomt, men samtidig prises for at etablere mange af de organisationer, der endeligt skulle få påbegyndt transitional justice operationerne. Ben Kiernan er dog særlig kritisk overfor det internationale samfund og tilføjer i sin bog, at generelt var det internationale samfund ikke interesseret i at stille Khmer Rouge til ansvar og tillod alt for længe, at partiet gik uden sanktioner for sine handlinger. I en artikel fra 1999, skriver Kiernan:

”The Khmer Rouge held on to the Cambodian seat in the United Nations, representing their victims for another fifteen years even though they were openly accountable for their crimes. Rather, international aid poured into their coffers, abetting their war to retake power” (Kiernan, 1999: 1).

Kiernan beskriver også, hvad han kalder en ”genocide denial culture” blandt både medier og historikere (Kiernan, 2008: 237). Han skriver, at der er flere, der er af den overbevisning, at Cambodjas folkedrab aldrig fandt sted, hvilket han mener grunder i ”a technicality of definition”

(ibid.). Kiernan påstår, at folkedrabet og dets eftermæle endnu er et omdiskuteret emne blandt flere prominente historikere, der har fokus på Cambodja – både nationalt og internationalt (Ibid.).

2.3.1. Kontroverser angående Ben Kiernan og DCCAM

Kiernan selv har dog været en relativt kontroversiel figur indenfor forskningsområdet om folkedrabet i Cambodja. Kiernan mødte i starten stor modstand fra den cambodjanske stat, der ikke var interesseret i, at han ”gravede fortiden frem” (Kiernan, 2008: 227). Derudover mødte Kiernan også modstand fra Vesten, hvor han ifølge Kiernan selv blev: ”threatened by the West’s most powerful newspaper” (ibid.), da avisen Wallstreet Journal i 1996 udgav artiklen *America’s Cambodian Coda* (Smith, 1996). I artiklen kritiseres Kiernans arbejde i Cambodja, samt USA's involvering. Artiklen beskriver Kiernan selv og hans arbejde som en stigende problematik. Den stipulerer, at Kiernan følte sympati for Khmer Rouge og deres ideologier, da han mellem 1975 til 1979 udgav flere forskningsartikler, der støttede Pol Pot og kaldte reportagerne om deres brutalitet for tvivlende (Smith, 1996). Artiklen kalder Kiernan ”an apologist for Pol Pot” (Ibid.), og mener, at alt Kiernans arbejde ikke bør anses som sagligt grundet hans bias. Kiernan selv forsvarede sig i en leder i WSJ, hvor han kaldte artiklen: ”[...] embarrassingly ill-informed, inaccurate and intentionally unfair” (Kiernan, 2000). Kiernan understregede, at selvom han tidligere støttede Pol Pot, var det forinden afslutningen af folkedrabet og før at omverdenen med sikkerhed vidste, hvad der foregik i Cambodja (Ibid.).

Artiklerne udløste en række responsartikler, der henholdsvis støttede eller fordømte Kiernan og hans arbejde. I en leder fra WSJ beskriver historiker Stephen J Morris, der er tidligere kollega med Kiernan, ham som en ”kommunist” og ”Khmer Rouge sympatør” (Morris, 1996). Artiklen beskriver hvordan Kiernan under folkedrabet havde: ”barracked for the Khmer Rouge when the Cambodian killing fields were choked with corpses” (Ibid.). Han omtaler Kiernans arbejde med Khmer Rouge, og kritikken deraf, som: ”This debate is about a fundamental moral and cultural divide [...] Ben Kiernan has a life history of supporting totalitairan regimes, and, as a citizen of democracy, I object to what he is doing in his analysis” (ref.). Morris understreger, at han fuldstændig afsiger sig CGP og anbefaler sine kollegaer at følge trop. Morris appellerer også til den amerikanske kongres og efterspørger, at de tilbagetrækker deres legat til Kiernan og CGP (Kiernan, 2008: 227).

Kiernans kritikere mener, at han med sit arbejde forsøger at fjerne opmærksomheden fra det, som de mener er den egentlige grund til Pol Pots terrorregime og krigsforbrydelse. Navnlige at han var

Marxistisk-Leninist, der ikke ønskede at hans borgere skulle have nogen form for frihed (Kiernan, 2000).

I 1976 skrev Kiernan en leder, denne gang i Melbourne Journal of Politics, hvori han kritiserer den vestlige presse og deres rapportering af Cambodjas folkedrab. Han skriver i lederen, at der ingen beviser var for at brutaliteterne de skrev om, reelt fandt sted og, at der derimod var rigelige beviser for at folkedrabet ikke eksisterede (Smith 1996).

Kritikken af Kiernan har dog også mødt modstand fra mange historikere. D. 30. juni 1995 udsendte 29 historikere, mange af dem cambodjanere, en fælles udtalelse i The Phnom Penh Post, hvori de giver deres støtte til Kiernan, og beskriver ham som: ”a first-rate historian and excellent choice for the State Department grant” (PPP, 1995) og understreger vigtigheden af Kiernan arbejde, særligt hans bog *How pol pot came to power: colonialism, nationalism, and communism in cambodia*, der anses for at være en af de primære værker om emnet Cambodjansk historie om folkedrabet:

”As Cambodia studies is a small field, and we and our students comprise the majority who publish in the field, we are at a loss to imagine which "scholars" Mr Morris might mean. We are certainly not among them, although Mr. Morris has not been above invoking names without permission. We totally dissociate ourselves from Stephen J. Morris.” (Ibid.).

Kiernan selv mener at formålet med at angribe ham og CGP, er at undertrykke andre researchprogrammer og initiativer, der ønsker at undersøge Khmer Rouge og deres forbrydelser. Kiernan har været åben omkring sine fejl tidligere i sin karrierer, og beskriver selv sit senere arbejde som et forsøg på at gøre bod på sine tidligere udtalelser, og en indsats på at skabe fokus på Khmer Rouge og folkedrabet, samt at give forløsning og retfærdighed til regimets ofre. Jeg vil selv især gøre brug af Kiernans arkivarbejde med DCCAM, og samarbejde med Dith Pran og Chum Mey.

2.4. Argumentation for valg af teori og specialets placering i forskningsfeltet

Efter at have gransket den tilgængelige forskningslitteratur, følte jeg, at en samlet analyse af, hvordan Cambodjas erindringspolitik og håndtering af Khmer Rouge-regimet og dets indflydelse på Cambodja, samt det internationale samfunds involvering, manglede. På baggrund af den eksisterende forskning står det klart, at der er delte meninger, både nationalt og internationalt, om hvorvidt FN's involvering og Cambodjas egen håndtering post-folkedrabet, har været tilstrækkelig og gavnligt for etableringen af erindringsfællesskabet.

Blandt forskere i Cambodjas kollektive erindring om folkedrabet, har der generelt været lagt vægt på magthavernes håndtering af eftermælet gennem politik, og hvordan denne påvirker den kollektive erindring.

Tilgængeligt materiale omkring de forskellige aspekter viser, at generelt er følelserne i forhold til folkedrabet uforløste, og synet på hvordan eftermælet er blevet håndteret til tider modstridende. Desuden, på baggrund af den redegjorte forskning, står det klart, at den cambodjanske befolknings egne stemmer sjældent har været i fokus. Derfor har jeg valgt at benytte mig af Anette Warrings teori om erindringshistorie og Bockers et.al. teori om forsoning. Jeg vil benytte disse teorier til at undersøge henholdsvis den cambodjanske stats eget forhold til erindringspolitik samt mere konkret, hvordan denne politik udmøntede sig i samfundet – f.eks. gennem erindringssteder og mindehøjtider. Dette har til hensigt at give mig en indsigt i hvilken rolle folkedrabet spiller i samfundet og dermed i den almene cambodjaners liv.

Her vil historiebevidsthed og erindringshistorie fungere som forståelsesramme for at belyse, hvordan de cambodjanske borgeres egne syn på Khmer Rouge og tilgængeligheden i fh.t. museer og viden, er del af deres forståelse af begivenheden. Her vil Warring igen blive anvendt, da hendes teoretisering om erindringer kan bidrage til en forståelse af, hvordan fortiden erindres og bruges i dag af individer.

3. Specialets teoretiske rammer

I dette afsnit vil jeg præsentere specialets teoretiske ramme. For bedst at kunne undersøge, hvordan de cambodjanske statslige og folkelige erindrings- og forsoningsprocesser fungerer, har jeg udvalgt en række teoretiske tilgange, der skal bidrage til min analyse af den udvalgte empiri, der redegøres for i afsnit 4.2. De udvalgte teorier er hhv. Historiebevidsthed og identitetsarbejde (afsnit 3.1.), Erindringsfællesskaber og erindringspolitik (afsnit 3.2.), hvilken er opdelt i 3.2.1. erindringssteder og 3.2.2. Forsoning og forløsning. Herefter vil jeg kort gennemgå Transitional justice (afsnit 3.3.) og afslutningsvis vil jeg sammenfatte de udvalgte teoriers komplementære forhold (afsnit 3.4.).

3.1. Historiebevidsthed og identitetsarbejde

Den danske historiker Bernard Eric Jensen er især kendt for sin udformning af begrebet *historiebevidsthed*. Jensens forskning tager særligt udgangspunkt i, at menneskers bevidsthed om historie er en del af deres livsverden. Derfor er det essentielt at forstå historiebevidst for at kunne forstå, hvordan mennesker lever både i og med tid (Jensen, 1996: 5).

Jensen definerer historiebevidsthed som det sammenspil, der eksisterer mellem menneskers *fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsforventning*:

”Historiebevidsthed tager afsæt i det forhold, at fortiden er til stede i nutiden som erindring og fortidsfortolkning, og at fremtiden er til stede som et sæt af forventninger. Begrebet retter altså opmærksomheden mod det menneskelige eksistensvilkår, at i en levet nutid indgår der altid såvel en erindret fortid som en forventet fremtid” (Jensen, 1996: 5-6).

Mennesker kobler, ifølge Jensen, deres fortolkning af fortid, forståelse af nutid og deres forventninger til fremtiden med hinanden, når de forsøger at blive klogere på livet, og hvordan det kan og bør leves. Derfor besidder alle en historiebevidsthed, som de bruger i hverdagen, som indgår som en del af alles livsverden (Jensen, 1996: 6-8) Når Jensen beskriver sit historiebevidsthedsbegreb, opdeler han det i seks forskellige dimensioner. Hver af dimensionerne kobles til seks forskellige former for historiebrug. I dette speciale vil der trækkes på de dimensioner, der omhandler identitetsdannelse og forestillede fællesskaber.

Historiebevidsthed indgår ifølge Jensen som en del af menneskers identiteter. Når mennesker opbygger et ’selv’ og et ’vi’, vil det omfatte *en fortids-, en nutids- og en fremtidsdimension*. Historiebevidsthed indgår altså både i individuel og kollektiv identitet og fungerer som en identitetsdannende historiebrug (Jensen, 2003: 70) Historiebevidsthed som identitet udgør et sæt sammenvævede processer. Ifølge Jensen dannes en identitet gennem en række spejlinger, som både kan være positive og negative. Gennem de positive spejlinger, vil man opleve og forstå sig selv som en del af et bestemt slags *forestillet fællesskab*. Dette fællesskab kan opretholdes ved at markere sociokulturelle forskelle til andre grupper (Jensen, 1996: 7-9).

3.2. Erindringsfællesskaber og erindringspolitik

Historikeren Anette Warring udformer i sin bog *Kollektiv erindring: et brugbart begreb?* (1996) begrebet *erindringsfællesskab*. Warring skabte begrebet på baggrund af den amerikanske historiker James Youngs begreb om *sammenbragte erindringer*, hvilket selv udsprang af Halbwachs begreb om kollektiv erindring (Warring, 1996: 227-28).

Indenfor erindringshistorie og -politik er historikere særligt optaget af, hvordan nationalidentitet kan skabes og opretholdes, samt hvordan politik kan have indflydelse på dette. Begrebet erindringspolitik skal ifølge historiker Anette Warring forstås som:

”Når historien bruges med henblik på at opretholde, bearbejde eller omdanne eksisterende erindringsfællesskaber, kan man karakterisere det som erindringspolitik. Erindringspolitik er en form for magtudøvelse og betegner den særlige form for identitetspolitik, hvor fortiden står i centrum i forsøg på at påvirke menneskers forestillingsverden, holdninger, værdier og følelser.”

(Warring, 2004: 10).

I arbejdet med erindringspolitik, er der fokus på brugen af fortiden, med henblik på nutidige politiskarbejde og -projekter, samt udøvelse af magt (Ibid.). Erindringspolitik er knyttet tæt sammen med ønsket om at kunne påvirke individers erindring og identitet. Særligt med henblik på at kunne konstruere fællesskaber. Det skal forstås således at individer kan føle og opleve en form for fællesskab med mennesker, som de ikke nødvendigvis kender. For eksempel fodboldfans eller Star Wars fans (Ibid.). Baggrunden for den følelse af fællesskab er i stor grad, at man har en fælles kollektiv erindring om specifikke begivenheder og/eller personer, der anses for at være skelsættende eller identitetsbærende for fællesskabet, så som Holocaust for jøder eller Den Franske Revolution for franskmænd.

Man bør være opmærksom på at det er muligt at indgå i flere forskellige erindringsfællesskaber på samme tid (Jensen, 2003: 146). Blandt andet derfor er det muligt, at menneskers erindring om og opfattelse af fortiden kan være forskellig fra individ til individ. Der er altså tale om en sammenhæng mellem identitet og erindring, hvori erindringen henholdsvis påvirker og skaber vores identitet, og identiteten selv er afgørende for, hvad vi erindrer og ikke-erindrer (Ibid.).

Den første til rigtigt at beskæftige sig med erindring som et kollektivt fænomen, var den franske sociolog Maurice Halbwachs. Halbwach mente, at erindring bør anses for at være et socialt fænomen, som vores erindringer var afhængige af, og bliver skabt under interaktion med andre mennesker (Warring, 2011: 12-14). Halbwach konkluderede, at kollektive erindringer om fortiden konstant genkonstrueres og ændrer sig, efter behov og samfundets samtidige opbygning (Ibid.). Indenfor forskningen af kollektiverindring, er der altså en særlig fokus på undersøgelsen af, hvordan erindringsfællesskaber konstrueres og opretholdes i samfundet. Herunder hvordan officielle stater gør brug af historie til at enten be- eller afkræfte og iscenesætte nationale erindringsfællesskaber (Warring, 1996: 226-228). Altså, hvordan der føres erindringspolitik.

At folk deler erindringsfællesskab, har en vigtig betydning for hvordan de bruger fortiden, men heraf følger det ikke, at de anskuer fortiden på samme måde eller tillægger den samme værdi (Warring, 1996: 228). En gruppe sagtens have forskellige slags erindringer om noget, samtidig med,

at erindringerne tillægges fælles mening. Disse erindringsfællesskaber kan være knyttet til, f.eks. nation, etnicitet, familie, tro, social status eller politisk overbevisning (Ibid.).

Derudover er erindringsfællesskaber ifølge Warring centrale i fht., hvordan både individer og fællesskaber danner deres identiteter, og at forestillede fællesskaber derfor er centrale for menneskers identitetsdannelse (Warring, 2011: 18) Men eftersom fortiden tit er genstand for konflikter, vil der ofte være forskellige erindrings- og identitetspolitiske kampe og konflikter både i og udenfor erindringsfællesskaber.

Erindringspolitik kan føres gennem en række forskellige kanaler, og udføres af mange forskellige organisationer, individer og grupper. I mit speciale vil jeg særlig have fokus på, hvordan henholdsvis FN, det internationale samfund og den cambodjanske regering benytter sig af erindringspolitik, samt hvordan cambodjanerne selv gør brug af det. Herunder vil jeg kigge på hvilket syn på fortiden, der fremhæves.

3.2.1. Erindringssteder

Indenfor forskningen af erindringsfællesskaber, står særligt begrebet erindringssteder centralt. Begrebet bliver først benyttet af Halbwachs og blev senere videreudviklet, blandt andet af historiker Pierre Nora. Ifølge Nora skal erindringssteder forstås som en form for udledning af erindringsfællesskab. Nora definerer begrebet sted relativt bredt, og henviser ikke kun til fysiske steder, men også sted i henholdsvis materiel, symbolsk og funktionel forstand:

” [...] are complex things. At once natural and artificial, simple and ambiguous, concrete and abstract, they are lieux – places, sites, causes – in three senses: material, symbolical, and functional. [...] These three aspects of embodied memory always coexist.” (Nora et. al., 1996: 14).

Altså kan erindringssteder forstås som et abstrakt begreb - der er ikke kun tale om fysiske steder, men mange forskellige og komplekse ting. Der kan i stedet være tale om alt fra begivenheder til tekster til individer til konkrete lokationer. Erindringssteder er relevante i forhold til undersøgelsen af historiepolitik og historien som kampplads for fortælling, særligt da erindringssteder ikke er statiske, men kan udvikle sig alt efter kontekst og samfund (Nora et. Al., 1996: 15).

3.2.2. Forsoning og forløsning

Når det kommer til konstruktionen af nationalidentiteter og erindringsfællesskaber, tildeles historie i dag en væsentlig rolle. Efter folkedrabet skulle Cambodja først til at reetablere sig som en selvstændig stat og steder som The Killing Fields og S-21 repræsenterede de traumer, som landet

gennemgik under Khmer Rouge. Når et land gennemgår et traume så stort – hvori stort set ingen cambodjaner gik foruden – er det nødvendigt for landet at finde en form for forløsning.

Forskere Estelle Bockers, Nadine Stammels og Christine Knaevelsrud, identificerer i deres videnskabelige artikel *Reconciliation in Cambodia: thirty years after the terror of the Khmer Rouge Regime* (2011), hvordan der i et land som Cambodja kan argumenteres for, at forsoning først og fremmest bør komme fra den cambodjanske befolkning, ikke regeringen:

”The definition of reconciliation that has become widely accepted in literature and that is used in this article has five key components: a) a reduction of feelings of anger and revenge, b) the ability to take the opponent’s perspective, c) reduced personal avoidance of the opponent, d) openness to positive relationships with the opponent, and e) renunciation of violence.” (Bockers, et.al., 2011: 72).

Forsoning forekommer bedst, hvis processerne involverer alle de involverede parter. Heri er problemstillingen at skulle (gen)opbygge relationer landets borgere imellem (Bockers, et al., 2011: 71-72). Denne problemstilling kan være kompliceret i situationer, hvor de forskellige parter skal leve side om side. Men det er også i netop disse situationer, at forsoning er essentiel. Når det gælder borgerkrige eller interne konflikter i et land, ses der ofte store sociale udfordringer i eftertiden, særligt problematikker som PTSD, depression, vrede eller andre lignende konsekvenser af et stort traume i livet (Bockers, et.al, 2011.: 71). Heraf er en del af forsoningen også at hele de sår som traumet har efterladt sig. Bockers et.al. mener, at dette kan opnås gennem seks forskellige processer.

Retributive justice er den proces, der består af at gøre ’gengæld’ mod gerningsmændene. Her kan der være tale om en retslig forfølgelse af gerningsmændene, hvori samfundet udsteder en dom mod dem. Dermed bliver gerningsmændene ’straffet’ ved at komme i fængsel, og ofrene får deres hævn (Bockers, et.al. 2011: 72). *Restorative justice* processen henviser til en genoprettelse af sandhed og retfærdighed. Dette opnås ved, at gerningsmændene selv tager ansvar, anerkender deres ugerninger og udviser anger. I denne proces er målet at få sandheden frem og at anerkende at det, som er sket, er forkert og hvorfor. Et værktøj til at gøre dette, kan være gennem sandhedskommissioner (Ibid.: 72-73).

Reparations processen er, hvor der gives kompensationer af det, der gik tabt og blev ødelagt under traumet eller det, som ofrene kan siges at have mistet. Her kan der både være tale om reelle fysiske ting som bygninger, skoler, hospitaler, eller mere abstrakte ting – som set i debatten om reparations

til efterkommere af tidligere slaver i USA. Denne proces erstatter ikke nødvendigvis 1:1, men kan bevirke med at lindre følelsen af tab og give ofrene en følelse af anerkendelse. Ved *Sites and practices of remembrance* processen, er der fokus på erindringsfællesskaber og erindringssteder. Her kan der være tale om ting som museer, højtider, mindesteder. Denne proces har til formål at anerkende traumet og ære de ofre, der har lidt under det. Processen kan bevirke en følelse af sammenhold og fællesskab for befolkningen samt give et rum, hvori sorg og minder får sin plads (Ibid.: 73).

I *Educational measures* processen består af uddannelse og undervisning i historien. Dette gøres så fremtidige generationer kan lære om og af begivenhederne. Processen kan give en følelse af anerkendelse til ofrene, ved at forsøge at forstå det traume som de har gennemgået. Denne proces giver ofrene en følelse af, at deres traume ikke går i glemsel og der arbejdes mod en bedre fremtid gennem læringsprocessen som undervisningen giver. Slutteligt er der *Therapeutic measures* processen. Denne proces betyder at ofrene tager del i terapi, psykoterapi og indgår i selvhjælpsgrupper. Denne proces er mere selvstændig og individuel end de andre, og har til formål at opnå et psykologisk ve og vel blandt ofrene (Ibid.: 73-74).

3.3. Transitional justice

Transitional Justice er en tilgang til systematisk eller massiv brud på menneskerettigheder, der har til hensigt at give ofrene retfærdighed og højne chancen for en omstrukturering af politiske systemer fra totalitær til demokrati. Dette skal bidrage til at mindske risici for endnu brud på menneskerettighederne. Centralt for transitional justice er altså forsøget på at sikre en bedre fremtid (ICJT, 2020). Det bygger på ideen om at stabil og vedvarende fred, kun kan opnås gennem adresseringen af retfærdighed og forsoning i et samfund, hvor befolkningen har været udsat for massiv grusomhed. Altså må ofrenes traume anerkendes, og de skal opnå ligestilling og fælles rettigheder med resten af samfundet. FN beskriver processen således:

”[...] the full range of processes and mechanisms associated with a society’s attempt to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation. Transitional justice processes and mechanisms are a critical component of the United Nations framework for strengthening the rule of law.” (UN, 2004: 4).

Med dette menes, at Transitional Justice giver FN fuld adgang til alle processer og mekanismer for at opnå retfærdighed og forsoning i tilfælde af ”large scale abuses”. Den første mekanisme er retfærdighed og den anden er at forstærke fred, demokrati og forsoning. For at opnå disse benytter

transitional justice sig af redskaber som retslig, genoprettende og social retfærdighed (Ibid.). Denne transformation fra en type af samfund til en andet kan være gradvis eller pludselig.

Den juridiske del af transitional justice har sine rødder i 1988 i *[the] decision of the Inter-American Court of Human Rights in the case of Velásquez Rodríguez v. Honduras*, hvor den *Inter-American Court* fandt, at alle stater har forpligtelser, når det gælder til opretholdelsen af menneskerettighederne (FN, 2008: 2). Disse forpligtelser er:

- To take reasonable steps to prevent human rights violations;
- To conduct a serious investigation of violations when they occur;
- To impose suitable sanctions on those responsible for the violations; og
- To ensure reparation for the victims of the violations. (FN, 2008: 2-3)

Denne retssag skabte en retspraksis, og satte præcedens for folkeretten, samt understøttede retspraksissen for *the European Court of Human Rights* og FNs menneskerettighedskomite.

Målet med transitional justice varierer ud fra kontekst, men har altid et grundlæggende afsæt i anerkendelse af den værdighed individer har ret til, samt anerkendelse og forhindring af gentagende brud derpå (ICJT, 2020). Derudover kan supplerende mål f.eks. være:

- Establishing accountable institutions and restoring confidence in them
 - Making access to justice a reality for the most vulnerable in society in the aftermath of violations
 - Ensuring that women and marginalized groups play an effective role in the pursuit of a just society
 - Respect for the rule of law
 - Facilitating peace processes and fostering durable resolution of conflicts
 - Establishing a basis to address the underlying causes of conflict and marginalization
- Advancing the cause of reconciliation (ICJT, 2020).

Transitional Justice arbejder med udgangspunktet, at juridiske foranstaltninger ikke er nok til at adressere massive og systematiske brud på menneskerettigheder. Dette ud fra tankegangen om at flere problematikker, der opstår som følge af brudene, er for komplekse til blot at kunne løses gennem jura. Her har transitional justice et mere holistisk syn på opnåelsen af retfærdighed, heling og forsoning (ibid.). Dvs., at dette skal opnås gennem en række forskellige initiativer, der sammen understøtter hinanden. Disse kan være initiativer som: retssager mod gerningsmændene,

sandhedskommissioner, reparations (jf. afsnit 3.2.2.) og uddannelse samt reformering af politi, militær, retssystem og andre institutioner. Derudover prioriteres initiativer som museer, mindesteder og andre initiativer til at opretholde den kollektive erindring om ofrene som ofre (ICJT, 2020).

3.4. Sammenfatning af teoriernes komplementære forhold

Som tidligere redegjort for, har det været *forsoningsprocessen, historiebevidsthed, identitetsarbejde, erindringshistorie og transitional justice*, der har været inspirationen for specialet teoretiske udgangspunkt. De udvalgte teorier om erindring medvirker til at analysere historiepolitikken samt erindringen om Khmer Rouge regimet i Cambodja, hvilket udgør første del af min problemformulering (jf. afsnit 1.2.). Alle tre grene indenfor erindringsfeltet har til formål at bidrage til at forstå både individuel, politisk og kollektivt erindringsarbejde på hver sin måde. B.E. Jensen argumenterer for, at der er en sammenhæng mellem henholdsvis historiebevidsthed og identitetsdannelse. Når det gælder begreberne kollektiverindring og erindringsfællesskaber, er de en del af sammenvævede processer, hvori man undersøger hvordan og hvorvidt mennesker i et samfund, deler erindringer om fortiden. Teoriien om forsoningsprocesser af Bockers, et.al. (jf. afsnit 3.2.2.), vil jeg særligt anvende til at undersøge hvordan Cambodja har benyttet sig af Sites and practices of remembrances og educational measures, som den af deres erindringspolitik. Derudover vil teorien blive komplimenteret af Transitional Justice som et erindrings-, forsonings- og retfærdighedsredskab (Jf. afsnit 3.3.).

4. Empiri valg og overvejelser

I dette afsnit vil jeg præsentere min empiri. Empirien består af skriftlige kilder, henholdsvis biografiske fortællinger, artikler og arkiver. Derudover vil jeg skitsere mine metodiske overvejelser. Empirien er udvalgt med hensigten bedst muligt at kunne besvare min problemformulering og mine analyse spørgsmål. Til at besvare første del af min problemformulering (jf. afsnit 1.2) om den cambodjanske og internationale erindringspolitiske tilgang i Cambodja post-folkedrabet, har jeg udvalgt en række arkiver, artikler og offentlige dokumenter. For at besvare den anden del af min problemformulering, har jeg udvalgt en række biografiske fortællinger fra cambodjanere, der har oplevet folkedrabet på første hånd. Disse biografiske fortællinger stammer bl.a. fra online tilgængelige arkiver, samt bøger udgivet af cambodjanske forfattere i samarbejde med DC-Cam og andre arkivariske projekter.

4.2. Præsentation af empiri

4.2.1. Arkiver

DCCAM

DCCAM er et dokumentationscenter i Cambodja, der blev startet i 1995 af den amerikanske kongres, gennem *The Cambodian Genocide Justice Act*, i samarbejde med Yale University Program og Ben Kiernan (Jf. afsnit 2.3.). I starten fungerede DCCAM som et kontor i Phnom Penh, hvori der blev indsamlet interviews, undersøgelser og dokumenter om folkedrabet. Senere blev DCCAM til en NGO, og udvidede sig til at inkludere en række institutter, centre og arkiver samt forskellige lokale initiativer, der har til formål ikke blot at dokumentere folkedrabet, men også at hjælpe lokalsamfundet i Cambodja (DCCAM, N/A)

DCCAM officielle mission statement er nu at: dokumentere og bevare fortællingerne om Khmer Rouge-regimet, så det ikke går tabt. Dette gør de ved at indsamle og offentliggøre information, der kan benyttes i retsforfølgelsen af Khmer Rouge. Derudover benytter de sig af *Public Outreach* programmer i Cambodja, gennem bl.a. kunst og kulturarrangementer samt hjælp til cambodjanske borgere, der endnu forsøger at finde frem til, hvad der skete med familiemedlemmer under Khmer Rouge-regimet (Ibid.). På deres hjemmeside har DCCAM over 560.000 sider med dokumenter relateret til Khmer Rouge. Disse dokumenter inkluderer både fotografier, offentlige dokumenter og interviews. DCCAMs stab består primært af cambodjanere, med undtagelse af en række eksperter, der er ansat for at understøtte projektet.

Jeg har valgt at benytte DCCAM, da det er det primære arkiv på engelsk, der omhandler Khmer Rouge-regimet og folkedrabet (Ibid.). Kilderne fra arkivet er ideelle til at benytte i min analyse, da de fleste er direkte levn fra begivenheden. Og da DCCAM er en NGO, har deres kildemateriale også den fordel at stå uden for regeringen og politisk indflydelse. Dermed giver arkivet adgang til kildemateriale, der har beretninger fra individer, der var direkte involverede i den historiske samtid, hvilket er essentielt for bedst muligt at kunne besvare min problemformulering og analysespørgsmål.

ECCC online dokumentations database

ECCC er den *The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia*, også kaldet *The Khmer Rouge tribunal*. Det er den domstol, der har til formål at retsforfølge tidligere højtstående Khmer Rouge partimedlemmer. Selvom det er en national domstol, blev den etableret i samarbejde med FN, og dens domstol består af både nationale og internationale dommere.

Det primære formål med ECCC er retsforfølgelsen af tidligere seniormedlemmer af Khmer Rouge, men operationen har også til formål at give støtte til rehabiliteringsprojekter og uddannelse gennem dens *Court Management*. Talsmanden for ECCC, Neth Pheaktra, forklarer, at domstolens overordnede formål er at hjælpe cambodjanere med at opnå en form for forsoning, hvad enten det foregår gennem dokumentation, retsforfølgelse, *victim outreach* m.m.: ”The tribunal facilitates reconciliation and at the same time provides an opportunity for Cambodians to come to terms with their history,” (ECCC, N/A).

På ECCC's online hjemmeside kan man finde et arkiv over retsprocesserne mod de tiltalte Khmer Rouge partimedlemmer samt en række offentligt materiale, som retten har udsendt. Bl.a. har retten mellem 2009 til 2018, udgivet Court Reports, der indeholder artikler om rettens forløb, samt forskellige outreach programmer, som ECCC står bag – herunder deres study tours. I dette speciale benyttes henholdsvis *ECCC Court report January 2011* og *ECCC Court report April 2011*. ECCC's hjemmeside tilbyder også andre online ressourcer, herunder anklager, afhøringer, vidner og officielle samt historiske dokumenter. ECCC's arkiv er især relevant i fh.t. at give indsigt i hvilke foretagender ECCC og den cambodjanske stat står bag angående retsforfølgelse, forsoning og retfærdighedsprocessen i Cambodja.

4.2.2. Memoirers

Children of Cambodia's Killing Fields

Children of Cambodia's Killing Fields: Memoirs by Survivors blev udgivet i 1994 og indeholder 30 forskellige tekster, der er skrevet af cambodjanere, der overlevede folkedrabets som børn. Hver tekst indeholder en fortælling fra en overlevende, der beskriver deres minder, følelser og tanker om folkedrabets og Khmer Rouge-regimet. Projektet blev startet af forfatteren Dith Pran⁸, og hans historie og refleksioner fungerer som en introduktion til de andre fortællinger. Derudover har Ben Kiernan (jf. afsnit 2.3.) skrevet en indledning til bogen, hvori han reflekterer over bogens fortællinger, vigtigheden i at bevare historie, og Cambodja og dets forhold til historien om folkedrabets (Pran, 1994: 13-15).

Pran beskriver i sin introduktion til bogen, hvorfor han følte at sådan et værk var en nødvendighed. I sin introduktion lægger Pran vægt på, hvordan samtidens Cambodja endnu ikke har fået forløsning og forsoning, og at han håber at give ofrene en stemme der kan bidrage til dette. Pran forklarer, at

⁸ kendt fra filmen *The Killing Fields*

hans hensigt er at give ofrene en platform, hvori de kan beskrive deres liv i Cambodja under regimet, og forhåbentlig hjælpe med at forhindre at folkedrabet går i glemsel:

"It is important for me that the new generation of Cambodians and Cambodian Americans become active and tell the world what happened to them and their families [...] I want them never to forget the faces of their relatives and friends who were killed during that time. The dead are crying out for justice." -Dith Pran, *Children of Cambodia's Killing Fields: Memoirs by Survivors* (Pran, 1994: 11).

Jeg har valgt at benytte mig af denne bog, for at få indsigt i hvad den gængse cambodjaners forhold til folkedrabet og dets erindringspolitiske håndtering, er. Bogen bruges med det forbehold at den blev skrevet inden etableringen af ECCC, og at en stor del af fortællere har emigreret fra Cambodja.

Survivor: the triumph of an ordinary man in the khmer rouge genocide

I bogen *Survivor* af Chum Mey fortæller Mey om sit liv før, under og efter Khmer Rouge. Mey var en af de få, der overlevede at være indsat i S-21 fængslet, hvor han blev holdt som fange i månedsvis af Khmer Rouge. Mey beskriver i sin bog, hvordan han blev tortureret og manipuleret med i fængslet, og hvordan han kun overlevede grundet, at han kunne bruge sin erfaring som mekaniker, til at være til nytte for Khmer Rouge. I bogen beskriver Mey, hvordan han senere i sit liv lærte at forstå og identificere sig med mange af dem, der arbejdede for Khmer Rouge, og i dag ikke anser dem som gerningsmænd, men som ofre ligesom ham:

"I consider them victims like me, because they had to follow other people's orders," he says in an introduction to the book. "How can I say I would have behaved differently? Would I have had the strength to refuse to kill, if the penalty was my own death?" (Mey, 2012).

Mey arbejder nu for S-21 museet, hvor han dagligt fortæller besøgende om sine erindringer om Khmer Rouge regimet og sin tid i S-21 fængslet (Jøn, 2017: 278).

Dette værk indeholder også en række ressourcer, der kan bidrage til større forståelse og eventuel videre research til læseren. Bogen indeholder bl.a, detaljeret beskrivelser af S-21 fængslet Kopier af historiske dokumenter, herunder en oversættelse af Meys afhøringer og 'tilståelse' En detaljeret liste over indsatte i fængslet, samt militære styrker og Khmer Rouge partimedlemmer En beskrivelse af ECCC og retssagen for Kang Kek Lew (Comrade Duch), tidligere leder af S-21 samt relevante dokumenter så som udtalelser fra Mey om retssagen. En liste over udgivet materiale om Cambodja og Khmer Rouge regimet, herunder film, bøger, dokumentarer m.m.

Derudover indeholder bogen også en række kunstværker og fotografier fra S-21 fængslet og Meys ophold deri (Mey, 2012).

Phnom Penh Post: Cambodians talk about Khmer Rouge Trial

Cambodians talk about Khmer Rouge trails er en artikel fra *The Phnom Penh Post* udgivet i 2000, hvori der er indsamlet en række udtalelser fra cambodjanske borgere om ECCC og retssagerne mod Khmer Rouge. I de forskellige udtalelser giver mange af cambodjanerne udtryk for både en skepsis eller direkte kritik af ECCC. Bl.a. kritiseres ECCC for at være en farce, leflende for det internationale samfund og ikke repræsentativ for hvad cambodjanere faktisk ønsker og har brug for. De forskellige udtalelser kommer primært fra højtuddannede eller indflydelsesrige individer, herunder læger, akademikere, aktivister og religiøse ledere. Dog giver udtalelserne udtryk for at repræsentere en bredere mening blandt menige cambodjanere.

Artiklen er blevet udvalgt som den del af empirien, der skal repræsentere den cambodjanske stemme i debatten om forsoning, erindringspolitik og historieudøvelse. Hertil har jeg udvalgt specifikke udtalelser fra artiklen, som jeg fremhæve, fremfor at benytte alle. Udtalelserne er udvalgt med det formål at give det mest repræsentative indblik i hvad alle udtalelserne samlet siger.

5. Analyse

5.1. Analysestrategi

I dette afsnit vil jeg skitsere, hvordan min analyse er opbygget, og hvordan jeg operationaliserer mine teorier. Analysen er struktureret ud fra fire analysespørgsmål, som alle bidrager til at besvare min problemformulering. Som nævnt er analysespørgsmålene udfærdiget med udgangspunkt i de udvalgte teorier. Derudover er spørgsmålene løbende blevet kvalificeret i takt med at analysen skred frem og mine erkendelser om specialets genstandsfelt udviklede sig:

- Hvilken erindringspolitik blev ført i Cambodja efter folkedrabene, og hvilken effekt har det haft på landets erindringsfællesskab og nationalidentitet?
- Hvilken indflydelse har de internationale projekter haft på Cambodja og dets erindringsfællesskab?
- Hvordan kan redskaber som forsoningsprocesser, historiebevidsthed og transitional justice bidrage til forløsning i Cambodja?
- Hvilken rolle spiller historie i et posttraumatisk samfund?

I analysen vil jeg benytte min empiri (jf. afsnit 4), til at besvare ovenstående spørgsmål. Disse vil blive understøttet af det, jeg er kommet frem til gennem min historiografi og artikler, der omhandler samme emne. Til at understøtte analysen vil jeg kigge på, hvordan empiri passer ind i mine udvalgte teorier. Afslutningsvis vil jeg sammenfatte analysen i min konklusion.

5.2. Analyse del 1: Erindringspolitik i Cambodja

Inden for erindringsteori, er det essentielt at undersøge, hvordan politik kan have indflydelse på skabelsen og opretholdelsen af nationalidentitet og erindringsfællesskaber. I forhold til disse, er det relevant at kigge på hvordan Hun Sen og den cambodjanske regering har udøvet erindringspolitik i fh.t. folkedrabet. Som nævnt kan regeringens politiske forløb inddeles i tre faser (jf. afsnit 2.1.). I dette analyseafsnit, vil jeg især arbejde med fase et og fase to, navnlig historisk hvad jeg kalder *negationisme-fasen* og den nuværende *ECCC-styret fase*.

Historisk negationisme-fasen er særligt karakteriseret ved, at Hun Sen aktivt gik ind for glemsel i landet. Dette ikke blot eksemplificeret ved anbefalingen at de cambodjanske bør ”dig a hole and bury it in the past”, men også at den historiske periode, ikke blev repræsenteret i historiebøgerne (jf. afsnit 2.1.). Den cambodjanske erindringspolitik var altså ikke blot en opfordring til glemsel, men ved at fjerne perioden fra lærebøger var det et reelt forsøg at slette folkedrabet fra historien - et direkte forsøg på at slette folkedrabet fra det cambodjanske erindringsfællesskab og nationalidentitet.

Denne politik var officielt drevet af et forsøg på at hjælpe landet med at komme videre fra sit traume, men værd at påpege er det, at regeringen selv havde interesse i glemslen, da store dele af dens politikere var tidligere Khmer Rouge-medlemmer (jf. afsnit.1.4.1.). Herunder kan den nuværende ECCC-styret fase også anses for at være problematisk, i det at den fordrer en opfattelse af folkedrabet, der er stærkt begrænset. I stedet for at afspejle den mere komplekse forståelse af folkedrabet, hvori det anerkendes, at situationen ikke nødvendigvis var sort-hvid, opdeler den nuværende fase cambodjanerne i to roller. Henholdsvis ’ofrene’ og ’gerningsmændene’ (jf. afsnit 1.4.2.). Denne forståelse af folkedrabet kan hindre en egentlig bearbejdelse blandt borgerne, i det den placerer dem på to forskellige sider, der arbejder mod hinandens interesser frem for at fordre et fælles erindringsfællesskab og nationalidentitet (jf. afsnit 2.2.).

Samme erindringspolitik var afspejlet i forhold til Cambodjas folkedrabsmuseer. S-21 museet, er et eksempel på denne politiske tilgang til manipulation af historien. Under regimet, blev S-21 benyttet som fængsel. Ifølge en undersøgelse fra DCCAM, kom over 80% af de indsatte i fængslet fra

Khmer Rouges egne rækker, hvorimod blot 20% var ikke-partimedlemmer (Little, 2015). På trods af dette, fremstiller museet de indsatte som overvejende uskyldige ofre i form af almindelige borger, fremfor soldater og partimedlemmer. Ifølge DCCAM tilbageholdes disse informationer for de besøgende, i det at det anerkender en form for gråzone, som ikke afspejler regeringens ønskede erindringspolitik (DCCAM, N/A). Denne politik beskriver DCCAM som bygget på ideen at Khmer Rouge-regimet skal anskues som "a small-internally coherent force of evil", fremfor et sammensurium af både ofre og gerningsmænd (Ibid.).

I kildematerialet Survivor møder vi Chum Mey, der har været indsat i S-21. Meys biografi er ét af tre værker, der er udgivet af tidligere S-21 fanger. I Meys bog beskriver han selv sit syn på alle S-21s tidligere indsatte, således: "When I walk among those photographs of the people who died at Tuol Sleng, I see portraits of people who wanted to live." (Mey, 2012: 7). Altså skelner Mey ikke mellem de indsatte i fængslet – de er del af hans erindringsfællesskab som offer for Khmer Rouge. Uanset om de var partimedlemmer eller ej, er de ofre for Mey, og han anser dem alle som samlet gruppe. Yderligere forklares det af Mey, at alle ofre for Khmer Rouge fortjener støtte og retfærdighed. Mey selv er leder af Ksaem Ksan, der er en forening for ofrene af folkedrabet. I foreningens manifest beskrives ofre for regimet, der kan blive medlem, således:

"Ksem Ksan Association is neutral [...] membership will be granted regardless of nationality, religious belief, sexual orientation or political affiliation during Khmer Rouge. The only prerequisite for membership is qualification as a victim, as felt by the person concerned" (Mey, 2012: 53).

Altså, er alle der føler de er ofre, anset som ofre og kan derfor antages at være del af et fælles erindringsfællesskab. Denne indstilling ses også afspejlet blandt de cambodjanske borgere, som set i Peter Mannings forskning. Manning forklarer at mange borgere ikke nødvendigvis anser tidligere Khmer Rouge-partimedlemmer, som deres fjender (Manning, 2015: 390-93). Tværtimod mener Manning, at den tidligere erindringspolitiske taktik med fokus på glemsel, har ført til at mange borgere netop lider af denne 'glemsel' omkring folkedrabet. Derfor repræsenterer tredje fase af den erindringspolitiske tilgang ikke nødvendigvis borgernes erindringsfællesskab, hvilket er mere nuanceret (Manning, 2015: 393). I stedet mener Manning, at med denne tilgang, der frem for at afspejle forståelse af en gråzone mellem ofre og gerningsmænd, fremmedgør politikken tidligere partimedlemmer og deres efterkommere, hvilket kan være skadeligt for forsoningsprocessen (Ibid.).

5.3. Analyse del 2: Politisk arbejde i Cambodja med folkedrabet

I denne analyse del vil jeg undersøge hvordan internationale foretagende som UNTAC og ECC har bidraget til Cambodjas erindringsfællesskab, historiebevidsthed og forløsning om folkedrabet. Derudover vil jeg kigge på hvilke rolle Cambodjas egen regering har spillet når det kommer til deres udøvelse af erindringspolitik, og dets indflydelse på Cambodjas borgeres erindringsfællesskaber og historiebevidsthed.

UNTAC og ECC

Der er forskellige vurderinger af den indflydelse UNTAC havde i Cambodja. Forskelle i vurderinger og opfattelser er naturligvis forventeligt; bl.a. kan de tilskrives forskellige grader af forventninger og forståelser af FN's råderum og ret til at indsætte og implementere komplekse fredsbevarende foranstaltninger. Dog kan det argumenteres for at på trods af at FN's fredsbevarende operationer medførte positive resultater som valget i 1993 og den senere etablering af ECC, var den efterfølgende fase ikke (Jf. afsnit 1.4.2.). Dette særligt måske fordi folkedrabet aldrig blev forløst og der ikke forekom endelige konsekvenser for tidligere Khmer Rouge.

Samol Ney, der var Deputy Director General i *the Association of Southeast Asian Nations* (ASEAN) i det cambodjanske Ministry of Foreign Affairs, har udtalt, at FN's involvering i Cambodja var en stor succes, og ”a turning point in Cambodian history” (Akashi, 2012). Dog tilføjede han at UNTAC var for ambitiøs og derfor var umulig at implementere fra starten af, siden våbenhvilen ikke blev overholdt og demilitariseringen ikke blev opnået. Ifølge Ney var FN for passive, når det kom til håndteringen af Khmer Rouge, regeringens manglende håndtering og fornægtelse deraf, samt partiets fortsatte tilstedeværelse i Cambodja. Ney konkluderer, at UNTAC største fejltagelse var dets manglende evne til at ”bring about the disarmament and demobilisation of the Khmer Rouge” (Ibid.).

På trods af disse kritiske vurderinger, kan det ikke fornægtes, at UNTAC opnåede mange af de ambitiøse målsætninger de satte sig. Særligt deres centrale målsætning, navnlig at opnå et frit og retfærdigt parlamentsvalg i Cambodja, samt formningen af en ny regering i Cambodja, blev en succes. Dog kan den efterfølgende langsommene konsolidering af demokrati i Cambodja fremstået som en indikation på, at FN's involvering fejlede. Problematikken heri, opstår nærmere med den manglende kontrol fra FN af at Cambodja levede op til dets ansvar når det kommer til håndteringen af Khmer Rouge og folkedrabet.

Forskerne Bockers, Stammels og Knaevelsrud giver i deres afhandling *Reconciliation in Cambodia: thirty years after the terror of Khmer Rouge regime* bud på, hvordan folkedrabet kunne været blevet håndteret bedre i Cambodja, bl.a. gennem ECCC (jf. 3.2.2.). I afhandlingen udlægger de en række processor, der kan benyttes for at opnå forsoning, herunder processen *retributive justice*. Ifølge dem var der forinden starten på ECCC ikke forsøg på retributive justice i Cambodja, men tværtimod tilbud om amnesti til tidligere partimedlemmer. Hun Sen udtrykte i 1996 et ønske om at landets politik overfor tidligere Khmer Rouge burde være at: "[...] welcome them with [...] a bouquet of flowers hailing their spirit of national reunification." (Bockers et al, 2011: 75-76).

Bocker, Stammels og Knaevelsrud mener, at ECCC og starten på retributive justice i Cambodja, er essentiel for befolkningens evne til at behandle sine traumer (Bockers et al, 2011: 76). Dog mener de ikke, at ECCC udføre den rolle, som den burde have i Cambodja forsoningsproces: "According to Pham et al., 39% of Cambodians have no knowledge of the ECCC, and 46% have only little knowledge." (Ibid.: 77). Store dele af befolkningen er altså slet ikke bevidste om, at ECCC eksistere, og største delen ved stort set intet om domstolen.

Dette afspejler det syn som Dr. Kek Galabru har på ECCC og regeringens hensigter med domstolen (jf. afsnit 5.3.). Dr. Galabru stiller spørgsmål ved domstolens egentlige rolle i Cambodjas samfund, om hvorvidt dens faktiske hensigt er forløsning for cambodjanerne, eller blot at vise det internationale samfund, at Cambodja stiller nogle gerningsmænd til ansvar (PPP, 2000). Hvis domstolen egentlige formål var retfærdighed for ofrene, burde en større del af dem også have kendskab til den eksistens, mener Dr. Galabru.

Netop dette afspejles også i udtalelsen fra tidligere S-21 fange, Chum Mey, efter Kammerat Duch, tidligere leder af S-21 (jf. afsnit 1.3.2.) i 2010 blev dømt til 35 år i fængsel, med en reduceret dom til blot 19 år grundet hans samarbejde med retten: "I cannot accept this sentence, I am not happy at all. [...] We suffered once under the regime and now we are suffering again" (Mey, 2012: 49-51). Mey understreger, at han forstår at ECCC-domstolen ikke kan gøre bod for alt, der skete under Khmer Rouge regimet, men mente alligevel at fremfor at give ofrene forløsning og retfærdighed, voldte ECCC dem yderligere smerte.

Derimod er der ifølge ECCC overvejende tilfredshed blandt udspurgte, når det kommer til domstolen. Ifølge en undersøgelse foretaget af ECCC i 2011, mener over 60% af udspurgte cambodjanere at ECCC gør et "tilfredsstillende" eller "meget tilfredsstillende" stykke arbejde når

det kommer til retsforfølgelsen af eksempelvis Comrade Duch (ECCC Jan, 2011: 5). Ved videre udspørgelse gav samme gruppe udtryk for at de følte sig "lettet", "stolte" og "tilfredse" da de hørte om ECCC's arbejde. Kun omkring en fjerdedel af udspurgte gav udtryk for at være utilfredse med ECCC (Ibid.).

Internationalt har ECCC også fået ros af sine fagfælder. I 2011 besøgte en amerikansk juridisk repræsentant, Cambodja, for at vurdere ECCC's arbejde på vegne af FN. Under sit besøg roste de ECCC og udtalte til ECCC's Court Report:

"The ECCC seems to apply international standards to all proceedings, providing ample time for each party to present their oral arguments and giving the defence team a full opportunity to argue their case." (ECCC April, 2011: 2).

En almen kritik af ECCC, at domstolen retsforfølger en for snævre gruppe af gerningsmænd. Kritikken lyder, at domstolen ikke blot bør straffe de gerningsmænd, fremstillet af regeringen, men undersøge og straffe en bredere gruppe. Herunder politikere, der er tidligere Khmer Rouge-partimedlemmer, og endnu i dag er medlem af regeringen (PPP, 2000). Dette gjort med henblik på at etablere et eksempel for Cambodjas fremtidige magthavende, om at politiskmagt ikke giver immunitet, når det gælder brud på menneskerettighederne (ibid.).

Gråzonen mellem gerningsmænd og ofre problematiserer dog ECCC's opgave. Puljen hvori man finder gerningsmændene er for stor til at det er realistisk at kunne stille alle for retten. Samtidig er mange af de involverede enten døde eller blevet for gamle, svage, syge til at blive stille for retten. Meget lig problematikken i Tyskland efter Anden Verdenskrig, er det en umulighed at holde alle involveret i Khmer Rouge til ansvar, og hvis alle involveret skulle afstraffes ville det være en mere eller mindre umulig opgave. Derimod er ECCC tilgang til afstraffelsen af udvalgte ledere, der repræsenterer folkedrabet og Khmer Rouge, mere overkommelig og et realistisk forsøg på at gøre retributive justice i landet.

Dog gør kombination af en for snævre gruppe af gerningsmænd og den logistiske problematik ved at stille potentielle gerningsmænd til ansvar, samt den manglende bevidsthed om ECCC i landet, gør at ECCC fejler. I stedet tydeliggør ECCC's manglende evne til give nogen form for meningsfuld retfærdighed, behovet for, at landet benytter sig af flere redskaber end blot retributive justice. F.eks., kan behovet for *restorative justice* opnås yderligere gennem en sandhedskommission (jf. afsnit 3.2.2.).

Denne holistiske tilgang til forsoning, er meget lig tilgangen *transitional justice*. Transitional justice

mener, at opnåelsen af retfærdighed, heling og forsoning i et land bør opnås gennem flere forskellige initiativer. Disse initiativer bør sammen understøtte hinanden og adresserer de udfordringer et land står overfor efter massive og systematiske brud på menneskerettigheder (jf. Afsnit 3.4.). Altså er ECCC alene ikke tilstrækkeligt, men skal understøttes af andre erindringspolitiske tilgange. Selv hvis domstolen var succesfuld i at give cambodjanere en følelse af retfærdighed, er den, ifølge transitional justice tilgangen, ikke tilstrækkelig, hvis Cambodja skal opnå forsoning. Derfor må flere redskaber og initiativer tages i brug.

5.3.1. Retfærdighed og forløsning gennem erindring

Efterhånden som retsvæsenets indsats udfolder sig, undres det, om retslige processer vil hjælpe med Cambodjas forsoning. Er det muligt for en korrump og svag regering at udøve retfærdighed? Er den juridiske proces ved ECCC nok, eller er der andre måder at opnå forsoning og retfærdighed i Cambodja? Forinden retssagerne mod tidligere partimedlemmer startede, udtrykte tidligere S-21 fange Chum Mey vigtigheden i retssagerne, og hvorfor han mente, de var nødvendige: "If the court can't find justice for me and the other victims, then our lives have no meaning" (Mey, 2012: 47).

En undersøgelse fra 2003 viser, at over 80% af ofre for Khmer Rouge ønsker en form for forløsning for hvad, der skete under regimet. Men, flere udtrykker, at de ikke nødvendigvis ønsker juridisk retfærdighed, men blot svar på hvorfor og hvordan tragedien fandt sted (Etcheson, 2003: 58). De ønsker anerkendelse og forståelse af deres erindringer, både fra statens og tidligere gerningsmænds side. På trods af kritikken, blev ECCC initiativet ventet med stor optimisme af Cambodjas borgere (Smith, 2014).

Youk Chhang, executive director i DCCAM (jf. afsnit 4.2.1.) forklarede, at retssagerne var det vigtigste man kunne gøre for et land som Cambodja, når det gjaldt muligheden for at landet kunne komme videre: "Justice is extremely important [...] It is the most important thing for a country like Cambodia. Nobody wants to live with the past. The whole point of the tribunal is to move on." (Smith, 2014: side). Med ECCC fik de cambodjanske borgere endelig en platform, hvorfra de kunne stille de spørgsmål de brændte inde med: hvorfor skete det og hvordan? (Ibid.).

Chhang forklarer, at Cambodjas befolkning har et behov for at vide, hvad der foregik under Khmer Rouge regimet. Denne viden mener han er nødvendigt for at sammenbringe cambodjanere i et fællesskab. ECCC kan bidrage til en form for anerkendelse af hændelserne, og tabuisere undertrykkelsen og fortielsen af historien. Ifølge Chhang er der endnu ikke nok information om fortiden, der er tilgængelig for offentligheden. Der mangler en et rum hvor der er plads til offentlig diskurs og dialog om emnet. Manglen på sådan et erindringssted, hindrer befolkningen i at

bearbejde traumet og leve fredfyldt side om side med gerningsmændene (Jf. afsnit 2.2.). I et interview med ECCC fortæller Kratie, der var offer for Khmer Rouge og mistede sin bror til regimet, beskriver sit behov for et endeligt svar således: “No matter what the final judgment will be, part of my heart will find peace for the death of my brother.” (ECCC Apr, 2011: 5). Kratie understreger at han ønsker den maksimale afstraffelse til tidligere Khmer Rouge som Comrade Duch, men kan finde fred ved en endelig forløsning lige meget hvad den så er (ibid)..

Men retssagerne endte med at blive anset for at være problematiske på flere forskellige punkter. Centralt viste der sig at være en tydelig hindring af retfærdigheden fra den cambodjanske regerings side. Særligt fordi regeringen bestod af mange tidligere Khmer Rouge-medlemmer og ledere. Selve landets politikere og magtcentre kunne erklæres inhabile fra start af. Der var ingen såkaldte ”rene hænder”, til at stå for en retfærdig domstol (jf. afsnit 1.4.2. og 1.4.3.). Flere tidligere medlemmer fik straffrihed gennem deres involvering i den nuværende regering, hvilket hurtigt blev problematisk og blev anset som en diskrediter af landets retslige processer, og forsoning gennem domstolen, blev af dens kritikere erklæret for en umulighed (Etcheson, 2003: 56-58).

DCCAM-direktør Youk Chhang og andre eksperter indstilling til, hvordan Cambodja på bedst vis kan opnå en form for forsoning, har det ikke været noget, der har været afspejlet i landets erindringspolitik. Den offentlige erindring har været præget af skiftende politiske indstillinger, der bl.a. har været præget af en lang periode med tvunget glemsel og negationisme (jf. Afsnit 2.2.). På trods af den nye mere anerkendende politiske tilgang samt FN-initiativer som ECCC's study tours (jf. afsnit 1.4.3.), lider Cambodja stadig under konsekvenserne af glemsels- og undertrykkelsespolitikken, som regeringen førte tidligere.

Da man efter 1993 indførte en skolelov i Cambodja, der forbød undervisningen i Khmer Rouges folkedrab, gik undervisningen fra at være præget af nærmest propagandistisk had og ønske om hævn til ikkeeksisterende (Dy, 2013: 2). En undersøgelse lavet i år 2000 viste at store dele af cambodjanske unge ikke var blevet undervist i Khmer Rouge-regimet, og som følge af dette ikke besad megen viden derom. Mange udtrykte sågar, at de enten ikke troede på eller kendte til Khmer Rouge-regimets folkedrab. I 2002 beordrede den cambodjanske regering, at de dele af cambodjanske historiebøger, der omhandlede Khmer Rouge, skulle fjernes (Ibid: 2-3). Politiske valg som disse forsøger at ændre på erindringsfællesskaberne og skaber splid mellem generationer, der nu kommer til at indgå i to forskellige erindringsfællesskaber: et hvori folkedrabet eksisterer, og

et hvori det ikke gør. Denne forskel i historiebevidsthed og kollektiv erindring påvirker hvordan dem, der indgår i dem, beskuer sig selv, sit land og indgår i fællesskaber med hinanden (Chandler, 2008). Seng Darakunthea, en 17-årig studerende, der i 2011 deltog i ECCC Study Tours, understreger vigtigheden af at kommende generationer bliver uddannet i landets historie:

“Since we were born after the Khmer Rouge regime, we do not know much about it, [...] It is very significant for the younger generations like us to be aware of the history of the regime so that we will not [repeat these mistakes].” (ECCC Apr, 2011: 2).

I en samling af udtalelser fra cambodjanske borgere i Phnom Penh Post, skriver Dr. Kek Galabru, der er *president for Cambodian League for the Promotion and Defense of Human Right* (LICADHO), i år 2000 en leder, hvori han kritiserer ECCC og stille spørgsmålet:

Er målet disse retssager egentlig retfærdighed og anerkendelse af ofrene? Eller er det blot et skyggeteater for det internationale samfund?

Disse spørgsmål stiller Dr. Galabru, særligt på grund af, at han mener at regeringens politik, siden ECCC's etablering, ikke har afspejlet hensigten med retten (PPP, 2000). Ifølge Dr. Galabru har solidaritet og sammenhold, endnu ikke slået rod blandt den cambodjanske befolkning:

”We all notice that the reconciliation and the healing of Cambodian society in the framework of the constitutional Royal Kingdom, the multiparty democracy, and the free-market economy is gradually improving. But the will for national solidarity and the raising of internal agreement between the Khmer people, have not taken root deeply in the hearts of the Cambodian people, especially among politicians.” (Ibid.).

Selvom den officielle erindringspolitik i Cambodja nu forholder sig til Khmer Rouge-regimet, forholder det sig nødvendigvis ikke til alle aspekter af det. I Phnom Penh Post artiklen beskriver Chea Vannath *President for Center for Social Development and organizer of the public forum in Battambang* i sin udtalelse, hvordan udfordringen som den cambodjanske stat står overfor, er sandheden. Vannath forklarer, hvordan sandheden er subjektiv og for bedst at opnå forsoning, bliver alle sandheder nødt til at blive repræsenteret i det cambodjanske samfund: Altså, sandheden for ofrene, sandheden for gerningsmændene, sandheden for regeringen og sandheden for det internationale samfund. Hvis kun en af sandhederne repræsenteres er forsoning og retfærdighed ikke en mulighed. Ifølge Vannath, eksisterer ofrenes sandhed endnu ikke i den cambodjanske diskurs om Khmer Rouge:

”The truth is related to each party - what they are doing and where they are. In this situation there is the truth of the government, the international community, the Khmer Rouge and the truth of the Cambodian people. These four truths need to be reconciled, up to the level of satisfaction of each party. The government and the international community have so far been discussing their own phases of the process, but another side is missing - the side of the Cambodian people.” (PPP, 2000).

På trods af at den cambodjanske regering har forsøgt sig med en række forskellige strategier, når det kom til håndteringen af folkedrabets eftermæle (jf. afsnit 2.), er Cambodja endnu på mange måder splittet i to lejre: ofrene og gerningsmændene (Doung & Ear, 2010).

Denne splittelse, såvel som en stigende mængde af aktivisme med fokus at øge bevidstheden om folkedrabet, har haft den effekt, at et stigende antal af cambodjanere ønsker at lære om deres fortid og forstå den egentlige sandhed om Khmer Rouge regimet. Og ECCC anses af mange til ikke at evne at kunne give dem dette (Hayner, 2011: 206).

5.1. Analysedel 3: Historiens rolle i et posttraumatisk samfund

I dette afsnit vil jeg kigge på historiens rolle i et posttraumatisk samfund. Det vil jeg bl.a. gøre ved at kigge på hvilke rolle, tilgængeligheden af erindringshistoriske redskaber som undervisning, erindringssteder, museer m.m. har haft i et posttraumatisk samfund som Cambodja. Derudover vil jeg kigge på hvordan disse kan bidrage til at opnå en form for forsoning i Cambodja.

5.1.1. Kulturarv og tilgængelighed

Erindringssteder spiller en essentiel rolle i opretholdelsen af erindringsfællesskaber og historiebevidsthed. For bedst muligt at kunne forstå cambodjanernes forhold til folkedrabet, er det derfor nødvendigt at kigge på, hvordan det repræsenteres i samfundet, og hvor tilgængelig historien er for menigmand.

På hjemmesiden for The Killing Fields museum, beskriver museet dets mission bl.a. som:

”[...] Educate Americans, Cambodian Americans and other nationalities about the factual history of the Khmer Rouge atrocities and help prevent future crimes against humanity” (The Killing Fields Museum: About Us).

Museet blev oprettet i år 1980, af den daværende vietnamesiske regering under et år efter folkedrabet. Det koster mellem 2 til 5 USD at komme ind på S-21 museet, og endnu 3 til 6 USD at besøge The Killing Fields, der ligger cirka 15 km uden for Phnom Penh (fodnote: priserne er enten

med eller uden audioguide. Det er muligt ved begge museer at betale 5 USD ekstra og få en lokal guide, der selv har været offer for Khmer Rouge).

Museet består af fire bygninger, A, B, C og D, der hver især indeholder et forskelligt aspekt af museet. Bygning A består af de celler, hvor ligene af fængslets sidste indsatte blev fundet. Alle blev dræbt kort før fængslet blev opdaget af den vietnamesiske hær. Inde i hver celle står resterne af møbler og lænker, som stod i cellerne, da de blev opdaget. I hver celle hænger der også de billeder som Hò Vãn Tâi tog af cellen, da han gennemgik fængslet første gang (jf. afsnit 1.4.1.).

Bygning B indeholder et galleri af fotografier fra fængslet, heriblandt Hò Vãn Tâis billeder, Khmer Rouges egne billeder samt malerier og tegninger lavet af en tidligere indsat. I bygning C er der en række rum, som er blevet inddelt i mindre celler til isolation af fanger. Nogle af cellerne er åbne for besøgende, der kan prøve at stå i cellen for at mærke hvordan det har været for de indsatte at sidde i cellerne. Andre rum i bygning C indeholder torturretskaber og efterladte møbler og ejendomme fra både indsatte og Khmer Rouge. Derudover består museet også af en gård, hvori platformen fra den tidligere henrettelsesplads endnu står samt et have område, hvori besøgende anbefales af meditere, hvis de benytter sig af lydguiden man kan købe ved indgang.

The Killing Fields museet anses for både at være et erindringssted og et museum. Stedet består af fire dele. To bygninger, der indeholder udstillinger om Khmer Rouges regime og dets ofre. Et vandreområde, hvori man ledes rundt af en lydguide, der fortæller en om forskellige nøglepunkter i Choeung Ek, og hvordan de var involveret i folkedrabene – herunder det famøse Killing Tree. Et buddhistisk tempel, der består af en udstilling af kranier og knogler fundet i området samt et område, hvori troende kan bede. Og endeligt en park, der omslutter området, hvori bænke og borde er sat op, så besøgende kan sætte sig. Ligesom ved S-21-museet bliver man ved Choeung Ek anbefalet af en lydguide at meditere i den omkring liggende park.

S-21 museet og The Killing Fields memorial kritiseres dog bl.a. for at være et redskab, der bruges til at fjerne både international og national fokus fra behovet for retfærdighed. I stedet for at adressere fortiden, har regeringens taktik overvejende været at fokusere på fremtiden (jf. afsnit 2.2.). Denne taktik har bl.a. Kiernan kritiseret for at være et forsøg på at undgå at stå til ansvar for de forbrydelser, som tidligere partimedlemmer og nuværende politikere har begået (ibid.). Omkring år 2010 påbegyndte det cambodjanske turistministerium, dets planer om at bygge en såkaldt ”Khmer Rouge”-forlystelsespark, der skulle udnytte den stigende internationale interesse i folkedrabene. Parken skulle efter planen placeres ved Anlong Veng, der var hovedsædet for Khmer

Rouges magtcenter og det endelige slag mellem de vietnamesiske soldater og Khmer Rouge samt stedet, hvor Pol Pot ligger begravet (Burmon, 2010). Planerne blev mødt med stor kritik af lokale cambodjanere samt internationale medier. I et interview med The Atlantic omkring forlystelsesparken, forklarede turist minister Thong Khon, at han ikke mente sådan en park, var problematisk, og at det var: "[...] right that the government should profit from remaking this historic place." (Ibid.).

For mange cambodjanere repræsenterede disse planer en generel tendens omkring landets forhold til museerne og mindstederne for folkedrabet: disse steder var ikke for de lokale, men i stedet et redskab, hvormed regeringen kunne tjene penge på turister. Youk Chhang, nuværende direktør for DCCAM, udtalte om parken: "We don't want them turned into Disneylands and seen merely as a source of money" (USA Today, 2006). Chhang understøtter at han frygter at erindringsstederne vil miste deres 'autenticitet' og i stedet blot være en indtægtsmulighed for regeringen (Ibid.). Chhang er derudover også bekymret for at den begrænsede adgang som lokale har til museerne, kommer til at have en negativ effekt på Cambodja:

"To this day, many Cambodians also struggle to come to a full understanding of his regime due to limited public information and the lack of an open, nationwide dialogue about the past. Local reconciliation has suffered in the absence of a broad process of transitional justice, and it is not uncommon for alleged perpetrators to live in villages near their victims." (Chhengpor & Narin, 2018).

Problematikken med folkedrabsturisme, er i sig selv et kontroversielt emne. Det kan beskues som en form for uddannende turisme, der informerer turisterne i landets historie og traume, eller kan være et sted hvori ofre og efterkommere kan komme og få plads til udleve deres sorg eller traume. Stederne kan også bidrage til en større fokus på emnet og hjælpe med at finansiere tilknyttede projekter og operationer lokalt. På den anden side kan stederne også anses for at være en udnyttelse af tragedien, og det kan anses for at være respektløst overfor de påvirkede at tjene penge på deres sorg.

Forinden S-21 og Killing Fields Memorial museet åbnede i 1980, tilbød det privatture til gæster allerede fra 1979. De besøgende bestod primært af udenlandske politikere, samt vietnamesiske soldater og regeringsmedlemmer. En rapport fra 1980 viste at museet primært blev benyttet til at "show internationale guest the cruel torture committed by the traitors of the Khmer people" (Ledgerwood, 2008: 88). Da det senere blev tilladt for lokale at besøge museet om søndagen,

besøgte tusindvis S-21 i håb om at finde information om deres forsvundne familiemedlemmer. Ifølge samme rapport fra 1980, besøgte omkring 32.000 cambodjanere S-21 mellem d. 13. og d. 19. juli 1980 (Ibid.: 88-90). Op gennem tiden faldt antallet af lokale besøgende drastisk, mens antallet af udenlandske besøgende steg (Ibid.).

I 2009 havde museet i gennemsnit 500 besøgende om dagen og omkring 500.000 besøgende om året. Størstedelen af de besøgende er overvejende internationale turister, med undtagelse af 20. maj, hvor en ceremoni som del af fejringen af The Day of remembrance (jf. tidligere The Day of Hatred), finder sted hvert eneste år (UNESCO / Moore, 2009). Nogle lokale føler, at turismen til museerne for folkedrabet kan virke som en form for disrespekt for ofrene og deres familier:

”Some of the locals, survivors and victim’s relatives that have a deeper connection to the site, feel that the killing fields and Tuol Sleng should not be tourist attractions. Some feel as though developers and tourists are commodifying their sacred areas” (Yuill, 2003).

DCCAM og dets direktør Youk Chhang understreger nødvendigheden i, at lokalbefolkningen får større adgang til information og uddannelse samt at landet prioriterer en større fokus på ”genocide educational memorials” (DCCAM, N/A). En tilgang, der stemmer overens med Bockers, Stammels og Knaevelsrud forsoningsprocess Sites and practices of remembrance, der har til formål at opnå forsoning gennem mærkedage, museer og mindesteder (Bockers, 2011: 74). Disse kan for eksempel være steder som S-21, The Killing Fields Memorials, eller mærkedage som The Day of Remembrance. Formålet med disse steder skal dog være gearret mere mod Cambodjas egen befolkning og ikke turister.

I 2009 indgik regeringen og DCCAM et samarbejde, med fokus på at få folkedrabet tilbageført i historiebøgerne. Målet med samarbejdet var at give plads til mere åben dialog om de traumer folkedrabet havde medført og dermed lede til forsoning. Samarbejdet bestod af offentligt historisk materiale, samt biografiske fortællinger fra ofre for Khmer Rouge regimet (DCCAM, N/A). Motivationen bag disse projekter er ifølge DCCAM at prøve at modarbejde de følelser af forvirring og fortabthed, som mange cambodjanere føler om folkedrabet – særligt som følge af den manglende håndtering indtil nu.

FN og ECCC har siden 2010 tilbudt cambodjanere at deltage i en ”studietur” til S-21 og Killings Fields museerne samt ECCC’s hovedkvarter, med det formål at uddanne cambodjanere i folkedrabet (ECCC Jan, 2011). Ved at fokusere på denne form for projekter håber ECCC på at skabe en større bevidsthed blandt befolkningen – særligt de unge cambodjanere (ibid.).

Yderligere har DCCAM stor fokus på at skabe materiale til cambodjanske skoler, der kan benyttes til undervisning i folkedrabet. DCCAM har også projekter med efteruddannelse til cambodjanske undervisere, så det kan få de nødvendige redskaber til bedst muligt at få inkorporeret folkedrabet i det cambodjanske skolepensum igen (DCCAM, N/A).

5.1.2. Biografisk historie

I følgende afsnit vil jeg arbejde med værket *Children of Cambodia's Killing Fields: Memoirs by Survivors* af Dith Pran, der fortæller 30 forskellige cambodjaneres erindringer fra perioden 1975-1979 (jf. afsnit empiri). Til at gøre dette har jeg udvalgte en række af fortællingerne, der både fortæller om afsenderens oplevelser under regimets, men også deres forhold til eftermælet og dets håndtering.

Youkimny Chan fortæller i sit kapitel om nogle af de minder, der stadig fylder i hans liv som voksen (Pran, 1994). Chan blev, ligesom de fleste cambodjanere i 1975-1979 sammen med sin familie, nødt til at forlade sit hjem og vandre på tværs af landet til en arbejdslejr, hvor han og hans familie arbejdede for Khmer Rouge. I perioden fra 1975-79 var Chan vidne til ting, der traumatiserede ham resten af livet. Chan fortæller:

”I couldn't believe what was happening. We walked for days, then weeks. Pregnant women gave birth under trees by the road. Old people died from exhaustion and lack of water. Everywhere was the sound of babies screaming and people crying or love ones who had died” (Pran, 1994: 21).

Det uoverskueligt aspekt af størrelse på tragedien, ses tydeligt i Chans og de andre forfatteres erindringer. I løbet af sin tid under Khmer Rouge-regimet mistede Chan hele sin familie (hans bedsteforældre, mor, to søstre, to brødre, en niece og nevø og tre tanter). Chan beskriver i bogen hvordan mængden af mennesker, der døde, var så stor at det var umuligt for folkene i arbejdslejren at holde styr på, hvor de begravede deres egne. Han forklarer, hvor der var: ”So many that had been buried around the village that it was impossible to keep track of the burial places. By the next day, we couldn't tell where their graves were” (Pran, 1994: 23).

Denne uoverskuelighed er noget, der endnu fylder i ofrenes liv i dag. I sin fortælling, forklarer Sophiline Cheam Shapiro sit forhold til folkedrabet således: ”This constant change in ideology left me, and I think my whole generation, confused. We are left searching through the rubble and find some truth for ourselves” (Pran, 1994: 4). Her udtrykker Shapiro altså, at de mange skiftende tilgange til håndteringen af folkedrabet, ikke blot har efterladt hende, men hele hendes generation forvirret. Den manglende klarhed og tydelighed i deres liv, har efterladt dem evigt søgende efter

den endelige sandhed. Dvs., svaret på hvad der egentlig blev gjort mod dem og hvorfor. Et syn, der også udtrykkes blandt de andre ofre.

Hong A. Chork var som Chang også påvirket af, det der skete i 1975-1979, resten af sit liv.

Ligesom mange andre drengébørn under Khmer Rouge regimet, blev Chork som seksårig sendt til uddannelseslejr for at blive indoktrineret sammen med andre drenge. Hong A. Chork beskriver, hvordan "my innocence was taken away from me that day" (Pran, 1994: 124).

For fortællerne fylder tiden under Khmer Rouge endnu meget i deres liv. Chork beskriver, hvordan han ser på perioden som én uden en egentlig ende. Tabet som han led under regimet, kan aldrig erstattes og Chork ser ingen forløsning i sin fremtid: "My childhood was lost during those years. I will never be able to recapture this time. I will never be able to feel the peace I did before I turned six." (Pran, 1994: 127), forklarer han. Alt det han har mistet, er uerstatteligt og vil påvirke ham resten af hans liv. Vigtigheden i at holde historie i live gennem overlevering er noget flere af bogens fortællere vægter højt. Sarom Park forklarer, hvordan han har gjort det til sin livsmission at uddanne folk i det cambodjanske folkedrab: "[...] I take every opportunity to notify others and insist that people in all four corner of the eath fully realize what happens when people slay other human beings." (Pran, 1994: 71). Park forklarer, at han gør dette fordi han har "undergone bitter suffering for many years" (ibid.: 70) og ikke ønsker, at hans lidelser går i glemsel. En risiko, der i bogens samtid, for mange af forfatterne på sin vis kunne virke sandsynlig. Denne indstilling deles af flere af de andre forfattere, der, på trods af forskellige drivkræfter bag hvorfor de fortæller deres erindringer, ofte understreger vigtigheden af, at den videregives. Fortæller Navy Dy skriver, at hun håber at ved at fortælle sine erindringer, kan de "teach us some lessons and show the world how much we have been suffering so that our children will remember." (Pran, 1994: 91).

Flere af bogens fortællere lægger vægt på, hvordan de endnu lider under traumet som Khmer Rouge-regimet efterlod dem med. Mange af erindringerne bærer præg af vrede og had mod Khmer Rouge, som beskrives som "insane", "demons", "inhumane" og "uncivilized", og flere udtrykker en manglende evne til nogensinde at kunne tilgive eller affinde sig med det, der skete. Savuth Peen beskriver sine følelser angående forsoning således: "I'm not so sure I can say the word forgive, but I surely will never forget what the Khmer Rouge did to my family and their own Khmer people." (Pran, 1994: 49).

Andre ønsker dog blot at komme videre med deres liv. Ronnie Yimsut fortæller, at han på trods af at han endnu lider af det traume, som hans tid under Khmer Rouge gav ham, er det noget han for

længst har lært at leve med. Yimsut fortæller at hans udgangspunkt til folkedrabets rolle i hans liv, er: "My life must go on" (Pran, 1994: 194). Men giver udtryk for at de uforløste aspekter, særligt er det, der fylder i hans liv i dag. Et syn, der også afspejles i flere af de andre tekster, inklusiv Navy Dy, der skriver: "One question stays in my mind: Why did the Khmer people kill other Khmers in our own motherland, Cambodia?" (Pran, 1994: 91). Hayner, beskriver i sin bog om en lignende tendens, hvor at han forklarer at selvom det har været en prøvende proces for befolkningen, ønsker mange af folkedrabets ofre endnu at kende sandheden, og at det internationale samfund skal vide, hvad der skete under folkedrabet (Hayner, 2011: 197).

Dette stemmer overens med Bockers et. al. forsoningsteori, der siger at et redskab for ofre for et traume så stort som folkedrabet, er at sandheden kommer frem, hvilket kan lede til forløsning (jf. afsnit 3.2.2.).

6. Konklusion

I Cambodja forsøger mange ofre endnu at komme videre fra deres traume. Mange cambodjanere ønsker svar og forløsning på hvad, der blev gjort mod dem, og mange ønsker, at regeringen sørger for, at nogen tager ansvar. Som Sopheak K. Hang, der overlevede Khmer Rouge regimet som barn, beskriver sine og cambodjaneres følelser om folkedrabet således: "Sometimes it's frightening for me to look back at my past experiences. Once in a while I still wonder about my uncles and how they were killed. It is very hard for Cambodians to let their memories go." (Pran, 1994: 33).

Målet med transitional justice er at give ofre retfærdighed og sikre en bedre, mere stabil fremtid (Jf. Afsnit 3.3.). Men dette kan være en kompliceret operation, når et land endnu er præget både politisk og mentalt af fortiden. Under ECCC stod det klart, at tidligere Khmer Rouge-ledere endnu følte, at deres gerninger var nødvendige, og at de stod foruden ansvar. Samtidig gav samtiden politikere amnesti til flere af de tiltalte, hvoraf blot af de to af de ni tiltalte, endte med at blive dømt (ECCC, Case 001/Case 002). Under retssagerne var der ikke megen skyldfølelse at finde – deres gerninger var en nødvendighed og den cambodjanske befolkning var blot "pests to be exterminated" (Etcheson, Craig 2003: 58) (ECCC, Case 002). I domstole som ECCC, er det som nævnt ikke muligt at stille alle involverede parter til ansvar. Det er en uoverskuelig opgave at gøre bod på de ugerninger og traumer som millioner af cambodjanere undergik under regimet, og dommen af en håndfuld tidligere højtstående Khmer, virker for mange utilstrækkeligt (Ibid.). Dog kan disse domstole også anses som en form for symbolsk retfærdighed. Som del af transitional justice, er det anbefalet at disse retssager bør gå hånd-i-hånd med andre initiativer, der fokuserer på anerkendelse

af erindringerne og en form for retfærdighed. Kombinationen af forskellige initiativer, som f.eks. reformationen af offentlige institutioner, militær og politi, samt erindringspolitiske tiltag, anses for nødvendig for at kunne opnå en succesfuld transitional justice (jf. afsnit 3.3.). Tiltag, som ville have til hensigt at bidrage til at skabe et miljø, hvori der er fokus på udbredelsen af historiebevidsthed og forsoning blandt befolkningen, frem for udøvelse af straf. Et ønske, der både tilgodeser de cambodjanere, der ikke nødvendigvis anser alle tidligere Khmerer som rene gerningsmænd, men også som ofre for omstændigheder, samt dem, der føler sig glemt (jf. afsnit 2.2.).

Når det gælder erindringspolitikens indflydelse på et lands glemsel og forsoningsproces, fremstår det klart, at det ikke blot bør begrænses til én type erindringsredskab. I stedet bør en kombination af flere forskellige redskaber implementeres, som kan sætte rammerne for landets erindringsfællesskab. I Cambodja er der efter folkedrabet blevet forsøgt implementeret flere forskellige erindringspolitiske tilgange til at håndtere landets erindring. Herunder historisk negationisme i form af tvunget glemsel og undertrykkelse og senere et forsøg på transitional justice, i form af implementeringen af ECCC.

Disse tilgange har alle sat sine spor på Cambodjas erindringsfællesskab. Når der gælder erindring i Cambodja, er der et skel mellem den offentlige og personlige erindring. De to siders tilgange til deres erindringskultur udspringer fra to forskellige udgangspunkter. Særligt i form af udøvelsen erindringsfællesskabet, hvor man kan skelne imellem, hvordan regeringen udøver erindringspolitik gennem ECCC-domstolen, S-21 museet og The Killing Fields Memorial, og befolkningens mere personlige og selvbiografiske erindringskultur.

Fra regeringens side har de svingende tilgange til erindringspolitik, især været drevet af et ønske om at kigge fremad og lægge folkedrabet bag sig. Deres erindringspolitik er generelt blevet kritiseret for at være præget af en række forskellige facetter. Herunder et ønske om at lefle for det internationale samfund, der gennem UNTAC stillede krav om transitional justice gennem retsforfølgelsen af krigsforbrydere under Khmer Rouge-regimet. Samtidig siger kritikere, at det har været i regeringens egeninteresse, at landet enten prioriterede glemsel eller tilgivelse. Flere af regeringens egne medlemmer, herunder Hun Sen, er tidligere Khmer Rouge-partimedlemmer og har derfor egeninteresse i at "dig a hole and bury the past" (Chandler, 2008: 356). Dette kan være en af forklaringerne på, hvorfor ECCC blot tiltalte ni forskellige krigsforbrydere, hvoraf kun to blev dømt. Regeringen har en aktiv interesse i, at befolkningen ikke ønsker at alle, der tidligere har været involveret i Khmer Rouge, skal stilles for retten. Det er dog nødvendigt for et land som Cambodja,

at både den offentlige og private erindring er ens. Hvis ikke vil dette kunne hindre landet i at danne erindringsfællesskabet, hvilket kan hindre forsoningen i landet (jf. afsnit 5.3.1.).

Selvom regeringen gennem ECCC, UNTAC, samt samarbejde med DCCAM, har implementeret tiltag, der havde til hensigt at gøre information og uddannelse om Khmer Rouge regimet lettere tilgængeligt, strider regeringens officielle erindringspolitik imod disse tiltag. I forhold til Cambodjas erindringssteder som S-21 museet, har regering foretaget et aktivt valg om ikke at benytte præcise og korrekte informationer om begivenhederne. Da national identitet kollektiv erindring formes af erindringspolitik, og den cambodjanske regering ønsker at skabe en kollektiv erindring om Khmer Rouge, der ikke stemmer overens med den som den cambodjanske befolkning besidder, kan det hindre bearbejdelse af traumet og hæmme forsoning (Jf. Warring / jf. afsnit forsoning). Endnu kan cambodjanske regerings historisk negationistiske tilgang, anses for stadig være del af regeringens erindringspolitik. Både i form af den begrænsede retsforfølgelse under ECCC samt undertrykkelse af tilgængelighed og uddannelse om Khmer Rouge-regimet.

Selvom UNTAC-operationen anses af det internationale samfund som en overordnet succes, lykkedes den ikke med at opnå flere af dens delmål, konventioner og traktater. UNTAC havde ikke en stor indflydelse på Khmer Rouges guerillas tilstedeværelse i Cambodja (Slocumb, 2003:ref). I stedet, under UNTACs involvering i landet, lykkedes det Khmer Rouge at øge sine territorier, og der kom en stigende mængde af politiske vold mod Cambodjanere. Cambodjas egne militærledere var utilfredse med UNTAC, og mente at de var for svage og ineffektive, når det kom til håndteringen af Khmer Rouge (Widyono: 2008: ref).

Som det fremgår af specialets analysedel, er der i Cambodja behov for mindre fragmenteret forsoningstiltag og et mere holistisk syn på opnåelse af retfærdighed, forsoning og heling i Cambodja. Tiltag som *retributive justice*, *educational measures*, og indførelse af erindringssteder og bredere historiebevidsthed kan bidrage til dette. Inden for *transitional justice* begrebet anses det som essentielt for opnåelsen af retfærdighed, at et land benytter sig af flere kanaler og redskaber til at bearbejde historie. Her kan retfærdighed og en bearbejdning af den kollektive erindring med fokus på forsoning være essentiel i Cambodja.

6.1.Fremtidens Cambodja

Som årene går, dør de tidligere Khmer Rouge ledere og krigsforbrydere. Pol Pot døde under husarrest allerede i 1998, otte år inden starten på den første retssag i 2006. Den langsomme proces

hindrer på mange måder ECCC i det ønskede resultat (Smith, 2014). Mange af folkekræbets ofre ønsker endnu at kende sandheden, og at det internationale samfund skal vide, hvad der skete under folkekræbet (Hayner, 2011: 197). I sin bog *Genocide and Resistance in Southeast Asia* (2008) forklarer historiker Ben Kiernan: "getting history right has proceeded hand in hand with the quest for justice" (Kiernan, 2008: 237). At endeligt få sandheden frem, vil forhåbentligt bidrage til at gøre bod på den effekt, som årevis af undertrykkelse og tilsidesættelse har haft. Sandheden skal frem, så yngre generationen kan hjælpe med at videreføre den.

I år 2000 viste en undersøgelse at store dele af de cambodjanske unge ikke kendte meget til folkekræbet. Endda viste undersøgelsen, at flere enten slet ikke kendte til eller ikke troede på folkekræbets eksistens – en statistik, der blandt andet er opnået gennem vedvarende undertrykkelse af historie og erindringen (Jf. afsnit 2.2.). I år 2010 var folkekræbet og Khmer Rouge endnu ikke et emne, der blev undervist i i de cambodjanske skoler. Som den 20-årige cambodjanske kvinde Chemn Riya, fortæller til ECCC's Court Report anno 2005, under sin uddannelsestur til S-21 fængslet (jf. Afsnit 1.1.):

"I only used to hear my parents talking about their lives under the regime, and about the death of my grandfather and other relatives, [...] Today I could see clearly with my own eyes the evidence confirming that those stories were true. This makes me sad and pity those who lost their lives during the regime." (ECCC Jan, 2011: 3).

Cambodjanere kender ikke deres historie, på trods af at de endnu kan høre den fra munden af ofrene. Hvis ikke det bliver en del af undervisningen i klasselokalet, bliver det ikke bekræftet. At tie er derfor lige så skadeligt som at benægte. Cambodjanerne behøver at blive undervist i deres historie: en løgnehistorie, men blot historie (Hayner, 2011: 205).

7. Litteratur- og kildeoversigt

7.1.Litteratur

Bell, Duncan S. A. (2003): *Mythscales: Memroy, mythology, and national identity I*: British Journal of Sociology, 2003. S. 63-81.

Bockers, E., Stammel, N., & Knaevelsrud, C. (2011): *Reconciliation in Cambodia: thrity years after the terror of the Khmer Rouge regime*. Freie Universität Berlin.

Ciociari JD, Chhang Y (2005): *Documenting the crimes of democratic Kampuchea*. I: Ramji J, Van Schaack B(eds) *Bringing the Khmer Rouge to justice*. Edwin Mellen, New York, pp 221–306.

Coggan, Philip (2018): *An illustrated history of Cambodia*. United Kingdom, John Beaufoy Publishing Limited. Kapitel 5 & 6, s. 131-203. ISBN: 978-1-912081-97-4.

Chandler, David (2008): *Cambodia Deals with its Past: Collective Memory, Demonisation and Induced Amnesia*. I: *Totalitarian Movements and Political Religions* 9:2-3 s. 355-369.

Doung, Virorth; Ear, Sophal (2010): *Transitional Justice Dilemma: The Case of Cambodia*. The Peace and Conflict Review. Dudley Knox Library.

Dy, Khamboly (2013): *Teaching Genocide in Cambodia - Challenges, Analyses, and Recommendations*. Cambodia, DCCAM. S. 1-23.

Etcheson, Craig (2003): *Crime and (no) Punishment: A symposium on impunity and international justice*. *Maisonneuve: A Quarterly of Arts, Opinion & Ideas*.

Hayner, Priscilla (2011): *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenges of Truth Commissions* (2nd ed.). New York: Routledge. ISBN: 9780415806350.

Hein, Patrick (2015): *The Multiple Pathways to Trauma Recovery, Vindication, and National Reconciliation in Cambodia*. I: *Asian Politics & Policy* 7:2 (2015). 191-211.

Iggers, Georg G. (2005): *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Middletown: Wesleyan University Press. ISBN-13: 978-0-8195-6766-6

Jensen, B. E. (1996): *Historiebevidsthed og historie – hvad er det. Historieskabte såvel som historieskabende*. I: 7 historiedidaktiske essays, 1996. 5-18. ISBN: 87-7794-295-7.

Jensen, B. E. (2003): *Historie-livsverden og fag*. Gyldendal Uddannelse, Danmark. ISBN: 978-87-00-45724-9, 87-00-45724-8.

- Jensen, B.E. (2010): *Hvad er historie*. København, Akademisk forlag. ISBN: 978-87-500-3966-2.
- Kiernan, Ben (2000): *Bringing the Khmer Rouge to justice*. I: Human Rights Review.
- Kiernan, Ben (2008): *Genocide and Resistance in Southeast Asia*. New Jersey: Transaction Publishers. ISBN: 978-1412806695.
- Kiernan, Ben (2004): *How Pol Pot Came to Power*. Yale University Press, USA. ISBN: 9780300102628
- Ledgerwood, Judy (2008): *The Cambodian Tuol Sleng Museum of Genocidal Crimes: National Narrative*, I: Museum antropology vol. 21 issue 1, side 82-98.
- Manning, Peter (2017): *Transitional justice and memory in Cambodia: Beyond the extraordinary chambers*. London and New York, Routledge. ISBN: 978-1-4724-5937-4.
- Menzel, J. (2007) *Justice delayed or too late for justice? The Khmer Rouge Tribunal and the Cambodian 'genocide' 1975-79*. I: The Journal of Genocide Research 9 (2) (2007): 215-233.
- Nora, Pierre (1996): *Realms of Memory - The Construction of the French Past, Volume 1 I: Conflicts and Divisions*. Columbia University Press. ISBN: 9780231084048
- Pham, Phoung N. Et.al. (2019): *Perspectives on memory, forgiveness and reconciliation in Cambodia's post-Khmer Rouge society I: Memory and war*, vol. 101, issue 910. Cambridge University Press: 02 October 2019, s. 125-149.
- U.A. (2015): *Justice versus corruption - Challenges to the independence of the judiciary in Cambodia I: Report of the International Bar Association's Human Rights Institute*, September 2015.
- Slocomb, M. (2003): *The People's Republic of Kampuchea, 1979-1989: The revolution after Pol Pot*. Silkworm Books. ISBN 978-974-9575-34-5
- Vuthy, Vongmonasekar (2016): *The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia: An evaluation of the hybrid model, victim participation, and the court's legacy*. University of Cambodia. ISBN: 978-94-6265-104-3.
- Warring, A. E (2011): *Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt*. Temptidsskrift for historie 1.2. 6-35. ISSN: 1904-5565.

Warring, A. E. (2019): *Erindringssteder: Hvorfor står løven ikke længere i København?* i: Verden ifølge Humaniora: 40 banebrydende begreber der former vores virkelighed. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag, 2019. 246-253. ISBN: 9788771846935.

Warring, A. E (1996): *Kollektiv erindring: et brugbart begreb?* i: Erindringens og glemslens politik. Roskilde Universitetsforlag, 1996. 205-233. ISBN: 9788778670137.

Widyono, B. (2007): *Dancing in Shadows: Sihanouk, the Khmer Rouge, and the United Nations in Cambodia*, Rowman & Littlefield Publishers. ISBN 0-7425-5553-4.

7.2.Kildemateriale

ECCC Case 001 N/A. *The extraordinary chamber in the court of Cambodia*. Udgivet af ECCC, fundet på: <https://www.eccc.gov.kh/en/case/topic/90>

ECCC Case 001 N/A. *The extraordinary chamber in the Court of Cambodia*. Udgivet af ECCC, fundet på: <https://www.eccc.gov.kh/en/case/topic/119>

ECCC Court Report January 2011. *The extraordinary chamber in the court of Cambodia – moving forward through justice I*: January 2011 issue 32. Cambodia. Udgivet af ECCC, fundet på: https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/publications/Court_Report_January_2011.pdf⁹

ECCC Court Report April 2011. *The extraordinary chamber in the court of Cambodia – moving forward through justice I*: April 2011 issue 35. Cambodia. Udgivet af ECCC, fundet på: <https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/publications/Court%20Report%20April%202011%20-%20Final.pdf>¹⁰

Mey, Chum (2012): *Survivor: The Triumph of an Ordinary Man in the Khmer Rouge Genocide*. DCCAM. Cambodia. ISBN: 9995060248

Pran, Dith (1997): *Children of the Killing Fields – memoirs by survivors*. United Kingdom, Yale University Press. ISBN: 978-974-7100-42-6.

⁹ Omtalt som ECCC Jan 2011 i referencer

¹⁰ Omtalt som ECCC Apr 2011 i referencer

The Phnom Penh Post (2000): *Cambodians talk about the Khmer Rouge trial*. Cambodia, Phnom Penh Post. Fundet d. 31.10.2020 på: <https://www.phnompenhpost.com/national/cambodians-talk-about-khmer-rouge-trial>¹¹

7.3. Artikler og hjemmesider

Burmon, Andrew (2010): *Dark Tourism: Cambodia tries to turn its bloody history into a sightseeing boom*. I: The Atlantic, November issue 2010. Fundet d. 20.12.2020 på: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2010/11/dark-tourism/308250/>

DCCAM (2009): *Documentation Center of Cambodia*. Cambodia. Fundet d. 30.09.2020 på: <http://www.dccam.org/>

ICJT (2020): *What is transitional justice? Justice Truth Dignity*. International Center for Transitional Justice. Fundet d. 20.11.2020 på: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>

Jøn, A. Asbjørn (2017): *Book Reviews vol. 37*. University of Canterbury New Zealand, s. 277-279. Fundet d. 19.11.2020 på: <https://journals.kvasirpublishing.com/af/article/view/381/477>

Khmer Institute (N/A): *Khmer Institute*. Cambodia. Fundet d. 10.09.2020 på: <http://www.khmerinstitute.com/>

Killing Fields Museum (N/A): *The Killing Fields and S-21 Museums*. Cambodia. Fundet d. 01.08.2020 på: <http://www.killingfieldsmuseum.com/>

Paris Peace Agreements 1991 - *Government, Constitution, National Anthem and Facts of Cambodia* Cambodian Information Center. Fundet d. 29.10.2020

The Phnom Penh Post (1995): *Disowning Morris*. Cambodia, Phnom Penh Post. Fundet d. 21.10.2020 på: <https://m.phnompenhpost.com/national/disowning-morris>¹²

Smith, David et.al. (2014): *Special report: Truth, justice and reconciliation*. I: The Guardian. Fundet d. 19.10.2020 på: <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/24/truth-justice-reconciliation-civil-war-conflict>

Smith, Nancy DeWolf (1996): *America's Cambodian Coda*. I: The Wall Street Journal. Fundet d. 10.10.2020 på: <https://www.wsj.com/articles/SB846532074299475500>

¹¹ Omtalt som PPP 2000 i referencer

¹² Omtalt som PPP 1995 i referencer

UNESCO (2020) *Tuol Sleng Genocide Museum*, I: UNESCO Global strategy. Fundet d. 02.10.2020 på: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6461/>

UNTAC (N/A) *UNTAC* – arkiveret hjemmeside fra original (www.untac.com/untac). Fundet d. 01.11.2020 på: <https://web.archive.org/web/20090914085536/http://www.untac.com/untac.htm>